

PIOTR SZYMON ŚMIEJA

Uniwersytet Śląski w Katowicach
University of Silesia, Katowice, Poland
e-mail: piotr.smieja@op.pl
<https://orcid.org/0000-0002-9822-8083>

Rozumienie wolności na podstawie analizy „wolności górniczej” z 1526 r.

Wstęp

Głównym celem badań jest próba rekonstrukcji możliwych sposobów rozumienia wolności w kontekście wydanego w 1526 r. dokumentu, znanego w literaturze historycznej jako „wolność górnicza”¹. Rozważaniom przyświeca następujące pytanie badawcze: czy rozumienie wolności w dokumencie „wolności górniczej” było podyktowane wyłącznie stypizowanym charakterem aktu prawnego (tzn. przyjętą formą dokumentu wprowadzającego określone zasady w górnictwie), czy też mogło uwzględniać ówczesne humanistyczne nurty intelektualne?

Badania mają charakter interdyscyplinarny, który został narzucony przez specyfikę tematu – każda historia pojęcia powinna bowiem brać pod uwagę „[...] zarówno metaforykę i retorykę po stronie historii języka, jak i zapożyczenia z historii prawa, teologii, filozofii, ekonomii itp., których znaczenie zmienia się w zależności od sytuacji historycznej lub tematyki”². Rezygnacja ze ścisłej definicji wolności oraz specyficzna struktura artykułu uzasadnione są koniecznością ujęcia problematyki w ramach opisowych³, uwzględniając to, że „historia jest zawsze czymś więcej lub

¹ W artykule posługuję się tą wersją nazwy, gdyż w polskiej literaturze historycznej została ona najbardziej rozpowszechniona.

² R. Koselleck, *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt am Main 2006, s. 100 i n. (wszystkie cytaty z tej pracy – tłum. własne).

³ J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1973, s. 311–317.

mniej niż można o niej powiedzieć pojęciowo – tak jak język zawsze osiąga więcej lub mniej niż zawiera rzeczywista historia”⁴.

Rozumienie wolności w kontekście „wolności górniczej” z 1526 r. nie było do tej pory przedmiotem osobnej publikacji. W pierwszej kolejności dokonano zatem analizy postanowień dokumentu, aby możliwie precyzyjnie przedstawić jego charakter prawny i dokonać adekwatnej interpretacji. Następnie rozważone zostały możliwe konteksty pojmowania wolności zarówno na tle historycznym, jak i w odniesieniu do ówczesnej rzeczywistości.

Prezentowane badania uwzględniają wskazania metodologiczne dotyczące opisu historii pojęć (*Begriffsgeschichten*) proponowane przez Reinharta Kosellecka⁵. Analizie poddane zostały zależności między językiem a rzeczami, faktami i wydarzeniami, gdyż „historia pojęć pośredniczy w tym zakresie między historią języka a historią rzeczy”⁶ oraz „zajmuje się przede wszystkim tym, kiedy, gdzie, przez kogo i dla kogo jakie intencje lub jakie sytuacje są rozumiane w jaki sposób”⁷.

Dzięki postrzeganiu wolności przez pryzmat czasu w dziejach, a nie jako zjawiska o charakterze ewolucyjnym (lecz przeciwnie: skupionego na poszukiwaniu nowych odpowiedzi i ciągłym doskonaleniu)⁸, rozważania te mogą również skłonić do refleksji na temat różnych kierunków dyskursu o wolności. Problematyka artykułu jest o tyle istotna, że terminy ogólne są dla użytkowników języka nośnikami doniosłych treści, a – jak zauważa Koselleck – pojęcia, które „zostają uznane za niezastąpione i niepodlegające zamianie, stają się pojęciami podstawowymi, bez których żadna społeczność polityczna ani językowa nie może się obejść. Jednocześnie dostarczają one kontrowersji, ponieważ różni mówcy chcą narzucić przyjmowanym przez siebie interpretacjom charakter dominujący”⁹. Warto podkreślić, że „potencjał zmian historycznych jest zawarty w każdym pojęciu podstawowym”¹⁰. Przedstawione rozważania mogą też w pewnym stopniu wpisywać się w kierunek badań nad pojmowaniem idei wolności na Śląsku w XVI wieku.

W artykule przedstawiono wybrane postanowienia dokumentu uznane za najistotniejsze dla badanego tematu, dokonano ich tłumaczenia na język polski i poddano krytycznej analizie. Do interpretacji znaczeń językowych wykorzystano metodę filologiczną¹¹. Następnie rozpoznano charakter prawny dokumentu „wolności górniczej” i osadzono go w kontekście prawnohistorycznym, co było

⁴ R. Koselleck, *Begriffsgeschichten*..., s. 102 (tłum. własne).

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem, s. 99.

⁷ Ibidem, s. 100.

⁸ Ibidem, s. 78.

⁹ Ibidem, s. 99.

¹⁰ Ibidem, s. 100.

¹¹ J. Topolski, *Metodologia historii*, s. 391 i n.

konieczne do interpretacji zgodnej z prawidłowością czasową, tj. rzeczywistością XVI wieku. Sposób wykorzystania materiałów źródłowych i analiza genezy tekstu zostały przeprowadzone metodą indukcyjną¹². Zwrócono również uwagę na podobne dokumenty tamtego czasu przy wykorzystaniu metody porównawczej¹³. Ponadto przedstawiono istotne nurty intelektualne w Europie Środkowej XVI wieku oraz ich potencjalny wpływ na ówczesne postrzeganie wolności na Śląsku (odniesione także do współczesnych rozumień). Niewielka ilość informacji w literaturze przedmiotu na temat tego typu oddziaływań na prawo górnicze przełożyła się na przyjęcie dedukcyjnego charakteru rozważań, z zastosowaniem metody genealogicznej i leksykalnej¹⁴.

We wnioskach przedstawiono możliwe sposoby rozumienia wolności wynikające z treści dokumentu „wolności górniczej” oraz dokonano ich klasyfikacji. Zwrócono także uwagę na konteksty istotne dla ówczesnego pojmowania wolność.

1. Kontekst społeczny kształtowania się wolności i praw górniczych na początku XVI wieku

Obecnie górnictwo na Śląsku jest kojarzone z działalnością wydobywczą przede wszystkim węgla kamiennego i brunatnego, a także ropy naftowej i gazu ziemnego¹⁵. W przeszłości jednak wiązało się również z pracami¹⁶, których celem było pozyskanie innych kopalin, w tym kruszcu¹⁷, pod postacią minerałów, rud czy metali szlachetnych¹⁸. Uregulowanie tej działalności ma długą tradycję wiążącą się m.in.

¹² Ibidem, s. 379 i n.

¹³ Ibidem, s. 395 i n.

¹⁴ Ibidem, s. 393 i n.

¹⁵ B. Stankiewicz, Z. Sąsiadek, *Raport. Górnicze dziedzictwo. Rozpoznanie dziedzictwa materialnego obiektów nieruchomych związanych z przemysłem wydobywczym, górniczym i kopalnianym węgla kamiennego i innych paliw kopalnych (węgiel, gaz ziemny i paliwa ropopochodne) w obszarze Polski*, Zabrze 2023, https://ksiegarnia.nid.pl/wp-content/uploads/2024/07/Gornicze_dziedzictwo-Raport.pdf [dostęp: 24.03.2025].

¹⁶ Można tu mówić np. o eksploatacji i obróbce kopalin. Por. J. Krzyżanowski, *Wolność górnicza w Polsce (do końca XIV w.)*, Kraków 1935, s. 7.

¹⁷ Przez termin „kopalina” można rozumieć złożę oraz materiał lub substancję wydobywaną z ziemi, które można wykorzystać praktycznie, natomiast słowem „kruszec” określano dawniej naturalne skupisko (rudę) minerału lub materiału, z którego można wydobyć metale lub inne wartościowe substancje, np. metale szlachetne, takie jak srebro lub złoto. Por. *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kopalina;3925524.html> [dostęp: 21.05.2025 r.]; *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Instytut Badań Literackich PAN, <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/60119/> [dostęp: 21.05.2025].

¹⁸ J. Krzyżanowski, *Wolność górnicza w Polsce...*, s. 7; R. Majorczyk, *Historia górnictwa kruszcowego w rejonie Bytomia*, Bytom 1985.

ze spisywaniem porządków i praw górniczych, co zostało zauważone już w XIII wieku¹⁹. W opracowaniach czytamy:

[...] najwcześniejsze wzmianki o górnictwie w rejonie dzisiejszych Tarnowskich Gór pochodzą z przywileju górniczego wydanego dla wsi Repty w 1247 r. [Szlachcic-Dudzicz 2006: 22]. Obszar ten należał w tym czasie do rejonu górniczego Bytomia. Do XVI w. rozwijało się tu osadnictwo wiejskie, a poszczególne miejscowości należały do szlachty²⁰.

Jak zauważa Roman Majorczyk:

[...] nie będzie przesady jeżeli powiemy, że dzieje górnictwa i hutnictwa tej ziemi to wielki i ważny dział ewolucji gospodarczej świata [...]. Trzeba wiedzieć, że na górnośląskich złożach rud powstał jeden z najstarszych ośrodków górnictwa w Europie Środkowej [...]. Obecny przemysł Górnego Śląska jest kontynuacją prastarych tradycji przemysłu górniczo-hutniczego²¹.

Panujący w XVI wieku na Śląsku ustrój feudalny²² wiązał się z podziałem społeczeństwa na stany o silnej pozycji politycznej²³, lecz zróżnicowane pod względem przywilejów, zamożności, roli w ustroju gospodarczym, społecznym i prawnym²⁴. Rozwój gospodarczy pociągał za sobą nie tylko skutki dla gospodarki, handlu i osad-

¹⁹ *Volumina Legum. Przedruk zbioru prawa staraniem XX. Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782*, nakład i druk J. Ohryzka, t. 1, Petersburg 1859, s. 72–77, poz. 159–170; J.V. Bandtkie, *Jus Polonicum. Codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis*, Varsaviae MDCCCXXXI, s. 174–183; H. Łabęcki, *Górnictwo w Polsce. Opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym*, t. II, Warszawa 1841, s. 105–123; Z. Helcel, *Starodawne prawa polskiego pomniki z ksiąg rękopiśmiennych dotąd nieużytych głównie zaś z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej*, t. I, Kraków 1870, s. 217–224 [za:] J. Krzyżanowski, *Wolność górnicza w Polsce...*, s. 1 i n.

²⁰ D. Szlachcic-Dudzicz, *Tarnowskie Góry: geneza i najstarsze dzieje górniczego miasta*, Warszawa 2006, s. 22 [za:] P. Cembrzyński, *Miasta górnicze Europy Środkowowschodniej w XIII–XVII wieku* (rozprawa doktorska), Uniwersytet Śląski, 2015, s. 835. Por. M. Wroński, *Gródek rycerski czyli „zagadkowy pagórek na polu organisty” w Tarnowicach Starych*, „Zeszyty Tarnogórskie PTTK” 1986, nr 1, s. 5 i n. [za:] W. Kawka, *Materiały z grodzisk stożkowatych w Tarnowicach Starych i Woźnikach w zbiorach Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia” 2015, t. 20, s. 90 i n.

²¹ R. Majorczyk, *Historia górnictwa kruszcowego...*, s. 5.

²² K. Orzechowski, *Uwagi o periodyzacji historii ustroju i prawa na Śląsku w epoce feudalnej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1968, t. 20, z. 1, s. 62 i n.

²³ Ibidem, s. 66 i n.

²⁴ W pracach badawczych charakteryzowane są poszczególne stany (tj. duchowieństwo, rycerstwo-szlachta, mieszczenie i chłop) z uwzględnieniem ich niejednorodności, uprawnień, różnic, zależności i cech, które stopniowo się zacieśniały. Por. K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska 1202–1740*, Wrocław 2005, s. 108–114. Wnikliwa analiza tych kontekstów wolności, które m.in. w XVI wieku urastały do rangi mitu: J. Květina, *Mýtus republiky. Identita a politický diskurz raně no-*

nictwa²⁵, lecz przyczyniał się także do wielu konfliktów. Do warstw najmniej uprzywilejowanych²⁶ i niejednorodnych²⁷ pod względem majątkowym i prawnym należeli chłopię²⁸ i w pewnej mierze lud miejski²⁹. Chłopi świadczyli pracę pańszczyźnianą na rzecz pana – feudała (była to tzw. renta odrobkowa)³⁰. Lud miast i wsi często spotykał się z uciskiem, wyzyskiem, przymuszaniem do pracy, brakiem wynagrodzenia lub niskimi płacami, zwalnianiem z pracy za niedbałość, więzieniem, stosowaniem kar cielesnych i konfliktami o podłożu religijnym³¹, co w dłuższej perspektywie prowadziło do buntów³² „przeciw niesprawiedliwości społecznej, przeciw patrycjatowi i klerowi”³³. Do najbardziej znanych aktów oporu na początku XVI wieku można zaliczyć: powstanie śląskich rębaczy w Złotym Stoku (1503), wojnę chłopską w Niemczech (1524–1526), bunt kopaczy w Tarnowskich Górach (1534)³⁴, a także inne działania o charakterze strajkowym, np. przewlekanie robót, odmowę pracy, zbiegostwo, jak również napaści. Skutkiem walki o lepsze warunki pracy i życia³⁵

vověké polské šlecht, Hradec Králové 2019, s. 236 („Šlechtické občanství”) i 243 („Rovnost stavu vs. nerovnost společnosti”).

²⁵ E. Maleczyńska, *Górnictwo i hutnictwo* [w:] K. Maleczyński (red.), *Historia Śląska*, t. I: *Do roku 1763*, cz. II: *Od połowy XIV do trzeciej ćwierci XVI w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 105 i n.

²⁶ K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska...*, s. 114.

²⁷ W literaturze zwraca się uwagę na zróżnicowanie śląskich chłopów. Por. B. Szczech, *Rejestr wolnych chłopów (urbarz) ziemi bytomskiej*, Zabrze 1996, s. 1 i n. Wymienia się tam 17 wolnych chłopów przebywających w okolicach Tarnowic, w tym legendarnego znalazcę pierwszej bryły kruszcu w Tarnowicach o imieniu „Jan rypka” (dokładny rok wydania Rejestru nie jest znany, jednak datuje się go na początek XVI wieku).

²⁸ Odnaleźć można informacje o bogatych chłopach, którzy posiadają ziemię oraz zatrudniają mniej zamożnych, natomiast jeńcy, niewypłacalni dłużnicy, przestępcy lub włóczędzy zostają na samym dole drabiny społecznej. Por. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2009, s. 56 [za:] K. Bradliński, *Kształtowanie się stanów społecznych w dawnej Polsce*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2021, nr 13, s. 43.

²⁹ R. Heck, *Śląsk w czasach wielkich ruchów ludowych w Czechach i Niemczech* [w:] E. Maleczyńska, K. Maleczyński (red.), *Dzieje Śląska*, Warszawa 1955, s. 117 i n.

³⁰ K. Maleczyński, *Z dziejów górnictwa w epoce feudalnej* [w:] E. Maleczyńska (red.), *Szkice z dziejów Śląska*, t. I, Warszawa 1955; D. Zalega, *Bez pana i plebana. 111 gawęd z ludowej historii Śląska*, Warszawa 2021, s. 16 i n.; A. Bartoszek, *Chłoptwo* [w:] *Encyklopedia Województwa Śląskiego*, t. 1, Katowice 2014, s. 82 i n.

³¹ L. Kowalska, *Anabaptyści śląscy* [w:] E. Maleczyńska (red.), *Z dziejów postępowej ideologii na Śląsku w. XIV–XVI*, Warszawa 1956, s. 166–170.

³² K. Maleczyński, *Z dziejów górnictwa...*, s. 234–245; R. Heck, *Śląsk w czasach wielkich ruchów...*, s. 115 i n.; M. Rauszer, *Chłop-niewolnik? Pańszczyzna w perspektywie antropologii historii*, „Lud” 2017, t. 101, s. 107–127.

³³ R. Heck, *Śląsk w czasach wielkich ruchów...*, s. 117.

³⁴ Ibidem; D. Zalega, *Bez pana i plebana...*, s. 16.

³⁵ Zwraca się uwagę na degradację środowiska, pył, wilgoć i choroby zawodowe spowodowane wpływem szkodliwych substancji na zdrowie mieszkańców regionów górniczych. Por. P. Cembrzyński, *Miasta górnicze...*, s. 346 i n.

oraz domagania się swobód było „nowe zjawisko kulturowe: zaczęto szanować górników, którzy dzięki prawom przekształcili się w odrębny stan społeczeństwa feudalnego, zwany górnictwem”³⁶.

Górnictwem trudnili się zarówno mieszkańcy, jak i przybysze³⁷. Różne funkcje (uprawnienia) przypadały zatem osobom zajmującym się górnictwem, jak np. gwar-kowie, faktorzy, górmistrzowie, sztygarzy, górnicy eksploatatorzy; mogli oni również występować jako właściciele, udziałowcy, przedsiębiorcy czy robotnicy³⁸. Różnili się między sobą doświadczeniem i wiedzą³⁹, ale – jak zauważa Georgius Agricola – „górnik powinien dobrze znać się na różnego rodzaju sztuce i nauce, przede wszystkim filozofii [...], medycynie [...], astronomii [...]”⁴⁰. Mimo warunków zagrażających zdrowiu i życiu nie brakowało osób zainteresowanych pracą przy wydobywaniu urobku, przerobie lub wykonywaniu czynności pomocniczych⁴¹. Natomiast różne okoliczności⁴² (np. koszty związane z opanowaniem wód gruntowych, osłabiony, lecz nieprzeciętny wyzysk feudalny, pojawianie się przedsiębiorstw z ogromnym kapitałem, kupowanie przywilejów, uzależnianie się od kapitałów pożyczkowych⁴³) prowadziły do tego, że z upływem czasu „gwarectwo przestaje być spółką ludzi, prowadzących wspólnie eksploatację, i dzielących się wspólnie zyskami, a staje się umową między kapitalistą [czy inwestorem – P.S.Ś.] i górnikiem, kierującym eksploatacją”⁴⁴. Innymi słowy, „wydobycie oddawano w ręce wyspecjalizowanych zarządców, którzy płacili najemnym robotnikom. W efekcie ludność zatrudniona w kopalniach utraciła przywileje przynależne górnikom. Zyskali je za to inwestorzy. W miastach górniczych zaczęły się wytwarzać organizacje pracowników górnictwa, które walczyły o lepsze warunki pracy oraz wspierały swoich członków”⁴⁵. Jednak – jak zwraca uwagę Paweł Cembrzyński – „wraz z przemianami górnictwa i tworzeniem się dużych przedsiębiorstw, postępowało prawdopodobnie coraz większe rozwarstwienie ekonomiczne między zamożnymi gwarkami a robotnikami, a co za tym idzie petryfikacja struktur społecznych. Bogaci byli jeszcze bogatsi a biedni

³⁶ D. Zalega, *Bez pana i plebana...*, s. 16.

³⁷ M. Małowist, *Górnictwo w średniowiecznej Europie Środkowej i Wschodniej jako element struktur społeczno-gospodarczych w XII–XV w.*, „Przegląd Historyczny” 1972, t. 63, nr 4, s. 592 i n.

³⁸ L. Hajduk, *Dzieje Górnictwa i Hutnictwa na G. Śląsku do 1806 r.* /9, <https://www.miaesteczko-slaskie.com.pl/index.php?mods=pokazart&ida=341> [dostęp: 24.03.2025].

³⁹ G. Agricola, *De re metalica libri XII*, Jelenia Góra 2024, s. 15–17 i n. Por. L. Matusik, *Z dziejów rozwoju nauk ścisłych na Śląsku* [w:] E. Maleczyńska (red.), *Z dziejów postępowej ideologii...*, s. 248–298.

⁴⁰ G. Agricola, *De re metalica...*, s. 15 i n.

⁴¹ P. Cembrzyński, *Miasta górnicze...*, s. 836.

⁴² D. Molenda, *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI wieku*, Warszawa 1963, s. 121.

⁴³ E. Maleczyńska, *Górnictwo i hutnictwo*, s. 113–120.

⁴⁴ L. Hajduk, *Dzieje Górnictwa i Hutnictwa...*

⁴⁵ P. Cembrzyński, *Miasta górnicze...*, s. 128.

jeszcze biedniejsi. Być może świadectwem tego procesu były nasilające się w XVI w. rozruchy wywoływane przez górników⁴⁶. Wobec tak zarysowanej problematyki społecznej interesująca wydaje się analiza prawa i ówczesnego pojmowania wolności, gdyż – jak pisze Karol Maleczyński – „wydawane na przełomie XV–XVI wieku liczne przepisy dla kopalń i gwarków określają często przywileje i prawa właścicieli kopalń i gwarków oraz udzielają im szerokich swobód i uprawnień, natomiast w kwestii stanowiska społecznego i prawnego robotników najczęściej milczą”⁴⁷.

2. Analiza postanowień „wolności górniczej”

Dokument znany pod nazwą „wolność górnicza” został wydany 30 kwietnia 1526 r. w Bytomiu⁴⁸ i opatrzony pieczęciami Jana II księcia opolskiego (*vel* Jan II Dobry, Jan Opolski, 1460–1532) i Jerzego Hohenzollerna margrabiego na Ansbach, księcia karniowskiego⁴⁹ (*vel* Jerzy von Ansbach, Jerzy Pobożny, 1484–1543). Niestety oryginał dokumentu zaginął, a jego forma i treść są znane jedynie dzięki oświadczeniu przedłużającemu jego ważność, które zostało wydane przez burmistrza i radę miasta Karniowa (Krnov w Czechach) 9 lutego 1558 r.⁵⁰ Zdzisław Jedynek twierdzi, że pierwotny dokument „wolności górniczej” miał formę tekstu drukowanego, który mógł być „jednym z najstarszych znanych przykładów dokumentu tego typu w Europie Środkowej”⁵¹. Odnowienie postanowień polegało natomiast na odtworzeniu tekstu, który „przytoczono w całości – został transumowany”⁵². Oryginalny dokument został sporządzony⁵³ w języku niemieckim. Jak głosi widymat zamieszczony przez Konrada Wutkego w zbiorze *Codex Diplomaticus Silesiae*⁵⁴, tytuł omawianego dokumentu zachował się w brzmieniu: „Bergordnung für die oberschlesischen Lande der Fürsten Johann von Oppeln und Georg von Jägerndorf”, co „w przekładzie na

⁴⁶ Ibidem, s. 348.

⁴⁷ K. Maleczyński, *Z dziejów górnictwa...*, s. 237.

⁴⁸ Z. Jedynek, *Początki miasta górniczego Tarnowskie Góry w świetle dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Katowicach*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2007, nr 3, s. 23–31.

⁴⁹ J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu Tarnowskie Góry. Najstarsze dzieje Śląska i ziemi Bytomsko-Tarnogórskiej. Dzieje pierwszego górnictwa w Polsce*, Tarnowskie Góry 1927, s. 21 i n.

⁵⁰ Z. Jedynek, *Ordynacja górnicza („Ordunek gorny”) jako podstawa rozwoju Tarnowskich Gór, „Montes Tarnovicensis”* 2008, nr 31/32, s. 12.

⁵¹ Z. Jedynek, *Początki miasta górniczego...*, s. 24. Autor zauważa, że Karl Winkler i Konrad Wutke pominęli końcową adnotację o formie drukowanej oryginalnego tekstu dokumentu.

⁵² Ibidem, s. 23 i n.

⁵³ „Mysłowitzer Stadtblatt” 1862, Nr. 1–7; K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XX, Wrocław 1900, dok. 405, s. 228–230; Z. Jedynek, *Początki miasta górniczego...*, s. 23–30; J. Mańka (red.), *Gwarkowie. Ordunek Gorny – edycja krytyczna. Działalność górniczych Izb Tradycji*, Katowice 2011, s. 21.

⁵⁴ K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XX, dok. 405, s. 228–230.

język polski brzmi: »Ordynacja górnicza dla górnośląskich ziem książąt Jana z Opola i Jerzego z Karniowa«⁵⁵. Dokument znany jest również w literaturze historycznej jako: „wolność górnicza”, „Bergfreiheit”⁵⁶ oraz „Důlní řád”⁵⁷. Polskie tłumaczenie tego dokumentu zostało opublikowane przez tarnogórskiego kronikarza Jana Nowaka⁵⁸ w 1927 r. w *Kronice miasta i powiatu Tarnowskie Góry. Najstarsze dzieje Śląska i ziemi Bytomsko-Tarnogórskiej. Dzieje pierwszego górnictwa w Polsce*⁵⁹.

Wielość nazw, pod którymi występuje omawiany dokument⁶⁰, może być spowodowana tym, że „w ciągu wieków teren ten często przechodził z rąk do rąk władców ówczesnych Czech, Węgier, Austrii, Prus, Niemiec i Polski”⁶¹ – wobec czego wpływ różnych kultur i języków wydaje się nieunikniony. Warto również zauważyć, że „jednym z istotnych i charakterystycznych zjawisk dziejów komunikacji społecznej na Śląsku w okresie od XV do początków XVIII wieku była różnorodność językowa w sferze publicznej — w dokumentacji czynności administracyjno-prawnych. Obok łaciny i języka niemieckiego używano tu języka czeskiego, a potem również polskiego”⁶². Natomiast w kontekście badanego dokumentu widoczny jest wpływ języka niemieckiego pisanego, który w XV–XVI wieku stał się dominujący zarówno w sferze pisarstwa administracyjnego, jak i w tekstach użytkowych. Rozwinęły się także nowe gatunki i typy tekstów, a kryteria klasyfikacji gatunkowej uległy przebudowie⁶³.

W poniższych tabelach zacytowane zostały najistotniejsze wybrane postanowienia „wolności górnicznej”, które mają znaczenie dla pojmowania i oznaczenia granic przypisywanych wolności. Fragmenty pochodzą z widymatu Konrada Wutkego⁶⁴, a ich tłumaczenie to przekład własny (w przypisach znalazły się też odesłania do przekładu Jana Nowaka⁶⁵). Zostały one pogrupowane tematycznie i opatrzone objaśnieniami.

⁵⁵ J. Mańka (red.), *Gwarkowie...*, s. 19.

⁵⁶ Z. Jedynak, *Ordynacja górnicza...*, s. 12.

⁵⁷ *Historie hornictví v Horním Benešově (I)*, <https://www.zdarbuh.cz/reviry/rd-jesenik/historie-hornictvi-v-hornim-benesove-1/> [dostęp: 18.08.2025].

⁵⁸ Z. Jedynak, *Początki miasta górniczego...*, s. 23 i n.

⁵⁹ J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 22–25.

⁶⁰ Potwierdzenie tego można znaleźć w późniejszym prawodawstwie, tj. Ordunku Gornym w art. 49, który stanowił, że burmistrz oraz radni powinni mówić w trzech językach: po polsku, czesku i niemiecku. Zob. <https://unesco.tarnowskiegory.pl/historia/> [dostęp: 7.01.2025].

⁶¹ Ibidem.

⁶² J. Malicki, *O kilku cechach pisowni szesnastowiecznych dokumentów czeskich z księstw opolskiego i raciborskiego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2021, No 4031, „Slavica Wratislaviensia”, CLXXIV, s. 94.

⁶³ A.E. Dunaev, *Concept freiheit in German language chronicles of the XV–XVI centuries (on the material of town chronicles of Bern and Worms)*, „Vestnik of Samara University. History, pedagogics, philology” 2021, t. 27, nr 4, s. 152–159 (tłum. własne).

⁶⁴ K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XX, dok. 405, s. 228 i n.

⁶⁵ J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 22–25.

Tabela 1. Postanowienia w sprawie dostępu do wykonywania działalności górniczej, jej kontynuowania oraz zabezpieczenia nienaruszalności mienia i majątku

	Postanowienia (K. Wutke) ⁶⁶	Tłumaczenie	Objaśnienie
1.	„Und damit dann alle und iezliche, die berckwerck bauen, sie seind von wannen sie wollen, niemand aus geschlossen, deste mehr genaigt sein, in obgemelten unsern furstentumben berckwerck zu bauen [...]”.	Aby wszyscy i każdy z osobna, którzy budują kopalnie, bez względu na to, skąd pochodzą, nie byli wykluczeni, tym bardziej zobowiązani do budowania kopalń w wyżej wymienionych księstwach [...] ⁶⁷ .	Pozwolenie na zakładanie i organizowanie kopalń oraz górnictwa dla szeroko pojętej społeczności. W ogólnych postanowieniach nie dokonuje się rozróżnień dotyczących np. miejsca zamieszkania, władania określonym językiem, wyznania ⁶⁸ , przynależności do określonego stanu ani statusu w określonej grupie społecznej.
2.	„[...] so geben wir zu solchem hiemit und in craft dies briefs unser gnad und freiheit allen und iezlichen, welche in unsern furstentumen und landen berckwerck beuen, iren mitgewercken und nachkommen mit allem dem ihrem, was das berckwerck berurt und eignet, und freyen sie alle und iedern besondern also [...]”.	[...] dlatego niniejszym i na mocy niniejszego listu udzielamy naszej łaski i wolności wszystkim i każdemu, kto buduje kopalnie w naszych księstwach i krajach, wraz z ich współgwarekami i potomkami, wraz z całym ich majątkiem, który dotyczy kopalni i należy do nich [...] ⁶⁹ .	Nienaruszalność majątku kopalni. Określono terytorium działalności górniczej (tj. księstwa pozostające pod władzą nadających swobodę) i podmioty uprawnione (gwarekowie, współgwarekowie i ich potomni, tj. zarządcy, organizatorzy pracy w kopalni lub wspólnota górnicza, z niem. <i>Gewerke</i> – członek gwarectwa, cechu górniczego ⁷⁰).
3.	„Wir geben auch hiemit allen den, so also in unsern angezeigten furstentumben und landen berckwerck bauen, mit iren leiben haben und gutern, was sie mit ihnen auf dieselben berckwerck bringen ader bracht haben, auch doselbst gewinnen, freiheit und sicherheit, wie sie	Niniejszym udzielamy wszystkim, którzy w naszych księstwach i krajach budują kopalnie, wraz z ich majątkiem i dobrami, które wnieśli lub wnoszą do tych kopalń, a także tym, którzy tam zarabiają, wolność i bezpieczeństwo, tak jak to jest zwyczajowe	Zabezpieczenie dóbr osobistych i majątku zarówno dostarczonego, jak i pozyskanego przez te osoby, które prowadzą działalność o charakterze górniczym na terytorium pozostającym pod władzą nadających swobodę. Adresatom gwarantuje się wolność i bezpieczeństwo, lecz z określeniem gra-

⁶⁶ K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XX, dok. 405, s. 228–230.

⁶⁷ J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 22: „Ażeby tedy wszyscy mogli zajmować się górnictwem, skądkolwiek by pochodzili i aby nikt nie był wykluczonym, przeciwnie, żeby ludzie tem bardziej byli skłonni do gór budowania we wyż wymienionych księstwach”.

⁶⁸ L. Hajduk, *Dzieje Górnictwa i Hutnictwa...*

⁶⁹ J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 22: „Udzielamy niniejszem, mocą tego listu, naszej łaski i swobody wszystkim obecnym, którzy prowadzą górnictwo w naszych księstwach, ich współgwarekom i potomkom”.

⁷⁰ F. Piestrak, *Niemiecko-polski słownik górniczy*, Wieliczka 1913, s. 121: „(Bergwerkseigentümer); gwarek, spółnik, kopacz, górnik, (opędzający kosztą prowadzenia kopalni)”, <https://polona.pl/preview/ec6b2b86-7d88-4942-a81f-a406e4ebf33e> [dostęp: 16.02.2025]; por. J.Ch. Stössel, *Bergmännisches Wörterbuch*, Chemnitz 1778, s. 223, https://books.google.pl/books?id=tTo7AAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [dostęp: 16.02.2025].

	Postanowienia (K. Wutke)	Tłumaczenie	Objaśnienie
	das ungefehrlich auf einem freien berckweg nach berckwerchs ordenung gewonheit und gebrauch geburt und recht ist; doch darinnen sunderlich ausgenommen, ob sie ader die ihrn dieses orts schuld machen wurden, umb solich schult mag man sie auf halden und zu ihnen verhelpen, wie recht ist”.	i zgodne z prawem w wolnej kopalni, zgodnie z porządkiem górniczym; z wyjątkiem jednak tych, którzy zadłużają się wobec was lub waszych poddanych w tym miejscu, ponieważ w takim przypadku można ich zatrzymać i pomóc im zgodnie z prawem ⁷¹ .	nic wyznaczanych przez zwyczaj, obyczaj, słuszość i prawo kopalni, porządek górniczy. Dłużników należy traktować zgodnie z prawem.

Kolejne postanowienia dotyczą przestrzegania poleceń ustanowionych w „wolności górniczej”. Określone zostały wymogi przestrzegania zwyczajów, porządku i prawa górniczego, zakres działalności sądownictwa, a także postępowanie w zgodzie z dobrym obyczajem. Wymienia się też różne podmioty, wobec których skierowano postanowienia (m.in. „wszyscy”, urzędnicy, sędziowie, mistrz górniczy).

Tabela 2. Postanowienia w sprawie przestrzegania poleceń ustanowionych w „wolności górniczej”

	Postanowienia (K. Wutke) ⁷²	Tłumaczenie	Objaśnienie
1.	„Wir wollen auch mit unserm berckhauptmann, berckmeister und geschwornen der bergwerich erstlich verschaffen, auch hiemit verschafft haben vestiglich unser berckwerichsordenung und ab solcher unser freiheit zu halden und meniglich darbei schutzen und handhaben; darauff wir auch also hiemit ein frey berckwerig, wie sich das nach orde	Chcemy również wraz z naszym naczelnikiem kopalni, mistrzem górniczym i przysięgłymi urzędnikami górniczymi najpierw zapewnić, a tym samym zapewniamy, nasze przepisy górnicze i od tego momentu utrzymywać naszą wolność oraz chronić i przestrzegać ją wszyscy; na mocy czego pragniemy ogłosić publicznie wolność górniczą,	Podkreśla się potrzebę ochrony urzędników i poleca, aby górnicy współpracowali z przełożonymi urzędnikami według porządku górniczego, prawa i dobrego obyczaju. Postanowienie ma na celu utrzymanie porządku i pewności prawa (warto zauważyć, że w tamtym czasie znane były szczegółowe spisy zawodów górniczych i okolo-górniczych ⁷³).

⁷¹ J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 23: „Dajemy także niniejszem wszystkim w naszych wymienionych księstwach i ziemiach górnictwo prowadzącym razem z ich ciałem, mieniem i majątkiem, co ze sobą przyniosą lub przynieśli na tę kopalnię, albo tam zdobędą, wolność i bezpieczeństwo, jak to mniej więcej jest zwyczaj, obyczaj, słuszość i prawo na swobodnej kopalni, według porządku górniczego”.

⁷² K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XX, dok. 405, s. 228–230.

⁷³ A. Keckowa, A. Wolff, *Opis żup krakowskich z roku 1518*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1961, r. 9, nr 3, s. 494–671. Por. J. Piernikarczyk, *Pierwsza polska ustawa górnicza czyli „Ordu-nek Gorny”*. Historyczny dokument Górnego Śląska z roku 1528, Tarnowskie Góry 1928. W pracy tej, powołując się na treść Ordunku Górnego, wymieniono m.in. Hettmana Żupnego, Gwarków, Urząd Pisarski.

	nung bergwercksrecht und guter gewonheit geburt, allermenniglich bekundt haben wollen”	zgodnie z prawem górniczym i dobrymi zwyczajami ⁷⁴ .	
2.	„Es soll auch kein unsers furstenturnbs ambleut vogt oder richter nach sonst allen andere die unseren, sie sein geistlich ader weltlich, edel oder unedel, sie ader die ihren auch des berckwercks arbeiter nit vergwaltigen nach an ihnen mishandeln in keinerley weis, sonder sie von unsertwegen handhaben schutzen schirmen und bei recht behalden nach berckwerchs recht und gewonheit getreulich und ungeverlich”.	Niech też żaden z naszych książeńych urzędników, namiestników lub sędziów ani żadna inna osoba należąca do naszych poddanych, czy to duchowna, czy świecka, szlachecka lub nieszlachecka, oni ani ich bliscy, ani robotnicy nie będą znęcać się nad nimi w żaden sposób, lecz niech ich chronią i strzegą w naszym imieniu, zgodnie z prawem górniczym i zwyczajami, wiernie i bezwzględnie ⁷⁵ .	Zapewnienie bezpieczeństwa urzędnikom górniczym lub osobom świadczącym swoje usługi i podejmującym pracę górniczą – bez względu na przynależność do określonego stanu.
3.	„Wurd es sich aber begeben, das die arbeiter ader berckverwandten der gemelten berckwerck selbst unter einander ader mit andern den unsern umb schulden und ander sachen willen zu thun gewunnen, sollen sie sich am recht, was berckwerck berurt, von den berckrechten (welchs wir auch notdurftiglich mit berckrichtern und andern, wie sie [sich?] das zum rechten gepuert, orden) setigen; was aber ausserhalb derselben ander sach berurt, von unsern geordneten richtern, do solichfurnemen geschieht und do das hingehört, benugen lassen, doch unsern obrigkeiten und halsrichtern sonst in alweg un	Jeśli jednak zdarzy się, że robotnicy lub krewni robotników wspomnianego zakładu górniczego (kopalni) będą mieli między sobą lub z innymi naszymi ludźmi spory dotyczące długów lub innych spraw, powinni oni rozstrzygać je zgodnie z prawem dotyczącym zakładu górniczego (kopalni) przed osobami uprawnionymi do sprawowania władzy w kopalni (których w razie potrzeby wyznaczymy wraz z sędziami kopalnianymi i innymi osobami, jak to w sposób zgodny z prawem nakazujemy), a w sprawach pozostałych poza tymi przepisami, przez naszych sędziów, zgodnie z obowiązującym porządkiem prawnym	Rozstrzyganie sporów dotyczących kopalni i orzekanie w tej kwestii wobec robotników i zarządców ma odbywać się w pierwszej kolejności przed właścicielem kopalni, w razie konieczności za pośrednictwem wyznaczonych sędziów górniczych (ich decyzja ma charakter niepodważalny i ostateczny).

⁷⁴ J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 24: „Z naszym starostą górniczym, mistrzem i ławnikami, [...] na mocy naszego porządku górniczego i dla naszej swobody, chcemy trzymać, przytem ich bronić i z nimi się obsługiwać, ażebyśmy na wolnej kopalni, jak to się należy według porządku, prawa górniczego i dobrego obyczaju, wszelką mieli pewność”.

⁷⁵ Ibidem, s. 23: „W naszym księstwie nie powinien też żaden urzędnik, wójt, albo sędzia gwałcić ani krzywdzić w żaden sposób naszych ludzi, czyby to był duchowny albo osoba świecka, szlachcic albo chłop, lub ich górnicy, lecz należy się bronić i chronić ich, mocą naszej ręki, według prawa i zwyczaju górniczego, wiernie i nieomylnie”.

	Postanowienia (K. Wutke)	Tłumaczenie	Objaśnienie
	verpruchig und unvergreiffenlich”.	i tak, jak należy, jednakże nasze władze i sędziowie najwyżsi pozostaną w każdej sytuacji niepodważalni i nienaruszalni ⁷⁶ .	

W dokumencie mowa jest również o gwarancjach *stricte* związanych z wykonywaniem pracy górniczej, tj. uwzględniających potrzebę przemieszczania się, uprawnienia pierwszego odkrywcy nowych złóż (w tym kwestię jego nagrody) oraz wskazania czynności związanych z górnictwem, które wymagają uzyskania pozwoleń.

Tabela 3. Postanowienia w sprawie gwarancji związanych z wykonywaniem pracy górniczej

	Postanowienia (K. Wutke) ⁷⁷	Tłumaczenie	Objaśnienie
1.	„Wir gönnen und willigen auch fur uns unser erben in allen ob-gemelten unsern furstentumben und landen czu und [von?] solchem bergkweg mulen und weiden zu gehen reiten und zu faren iezund als dann und dann als iezund, auch weg steg und strossen und alle wandlung nach irer notdurft hin furan ewiglich zu haben und sich des zu gebrauchen unverbindert menniglichs”.	Przyznajemy i wyrażamy zgodę również dla siebie i naszych spadkobierców we wszystkich wyżej wymienionych księstwach i krajach, aby do i [z?] takich kopalń, młynów i pastwisk, jeździć i poruszać się teraz jako wtedy i wtedy jako teraz, a także korzystać z dróg i ścieżek oraz wszelkich zmian zgodnie z ich potrzebami, na zawsze i bez żadnych zobowiązań wobec kogokolwiek ⁷⁸ .	Zagwarantowanie przez władzę i jej następców nienaruszalności poruszania się, jednak opatrzone wymogiem określenia celu i miejscach. Jest to istotny przywilej wobec znanego w tamtym czasie „przywiązania chłopą do ziemi”, tzn. od właściciela ziemi zależało miejsce pobytu chłopą lub wykonywania przez niego pracy.
2.	„[...] das auch der ader dieselben schurfer, so neu berckwerich gefunden und aufgericht haben, czu denselben neuen berckwerigen kluften und gengen	[...] również ci sami poszukiwacze, którzy odkryli i założyli nowe kopalnie, w tych nowych kopalniach i sztolniach, które są pod ich nadzorem i które	Prawo wydobywania i wykorzystania kopalin należy do pierwszego odkrywcy nowych złóż, jednak poszukiwania i prace powinny być dokonywane za wiedzą nadzorca

⁷⁶ Ibidem, s. 23: „Gdyby się zdarzyło, żeby robotnicy albo gwarkowie na wymienionej kopalni pokłócili się między sobą, lub dla innej sprawy, to powinni oni, jeśli spór dotyczy kopalni, zastosować prawo według praw górniczych, »które myśmy ustanowili z sędziami górniczymi, jak to sprawiedliwie się należy« co atoli po zatem dotyczy innych spraw, to oni, skoro prawo orzekną nasi wyznaczeni sędziowie, tem powinni się zadowolić, stosowanie naszych praw zwierzchnościowych i gardłowych jest wyłączone i nienaruszalne”.

⁷⁷ K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XX, dok. 405, s. 228–230.

⁷⁸ J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 23 i n.: „Życzymy i pozwalamy też od nas i naszych potomków, we wszystkich wymienionych księstwach i ziemiach do takich kopalń, młynów i lasów chodzić, jeździć i wozić, teraz i później, a później jak teraz, po drogach, ścieżkach i ulicach, według potrzeby, bez przeszkód, w przyszłości i wiecznie”.

	Postanowienia (K. Wutke)	Tłumaczenie	Objaśnienie
	die erst unter sein und bei den selbigen iren mutungen laut unser bergwerichs ordenung vor meniglich gehandhabet werden. Doch sollen dieienen, so auf solich unser begnadung und czusagung berckwericht suchen und erschtirfen wollen, solichs mit unsers berckmeisters vergtinstigung und wissen thun und dishalben von unserm berckmeister, wie und an welchen orten unser obgemelten furstentumben sie iedes mol bergwerck suchen und schurfen wollen, von czeit zu czeit geschriftliche erlaubnus und urkundt nemen”.	są eksploatowane zgodnie z naszym rozporządzeniem górniczym, oni pierwsi będą podlegać naszym przepisom górniczym. Jednakże ci, którzy na mocy naszego ulaskawienia i przyzwolenia chcą poszukiwać i wydobywać rudy, muszą to czynić za zgodą i wiedzą naszego nadzorcy kopalń i w tym celu uzyskać od naszego nadzorcy kopalń pisemne zezwolenia i dokumenty, w których zostanie określone, w jakich miejscach naszego księstwa chcą oni poszukiwać i wydobywać rudy ⁷⁹ .	kopalń (mistrza górniczego) oraz po poinformowaniu go, w którym miejscu zamierza prowadzić się działania. Poszukiwacz powinien otrzymać pisemną zgodę na działalność poszukiwawczą i wydobywczą kopalin.
3.	„Wir sagen auch hiemit czu und wollen einem ieden, wer und welche die sein, so ein ader mehr neu bergwerckh auf berckmanischen ganghaften kluften und gengen erschurfen, so sie genug erzt und bergart ein centner uber ein bies in czwen drei und vier lot silber durch gerecht und gemein prob halden, zehen gulden aus unser camer czu schenken”.	Oświadczamy niniejszym, że każdy, kto odkryje nowe pokłady w sztolniach i korytarzach, jeśli wydobywa wystarczającą ilość rudy i kopalin, wynoszącą ponad jeden centner w dwóch, trzech lub czterech lotach srebra, zgodnie z uciążą i powszechną próbą, otrzyma dziesięć guldenów z naszej komory. ⁸⁰	Niewątpliwie zachęcające do podejmowania trudu górniczego było ustanowienie nagrody w określonej wysokości ⁸¹ dla każdego, kto w określonym miejscu i w przyjęty sposób odkryje nowe złoża przynoszące nadwyżkę.

⁷⁹ Ibidem, s. 24: „Oprócz tego zarządziliśmy, że tylko ten, albo ci mogą dobywać, którzy pokład odkryli i kopalnię założyli, i że pokłady i żyły tej kopalni należą do pierwszego odkrywcy, i tylko przez nich mogą być wykorzystane. Atoli ci, którzy za naszą łaską i przyrzeczeniem zamierzają poszukiwać i dobywać kruszec, powinni to czynić z wiedzą naszego mistrza górniczego, i donosić, gdzie i na którym miejscu w naszym księstwie uważają poszukiwać i kopać, a to w tym celu, aby od czasu do czasu otrzymywać mogli pozwolenie i potwierdzenie”.

⁸⁰ Ibidem, s. 24: „Przyrzekamy także niniejszem, że każdemu, ktokolwiek by był, jeśli on w nowo założonej kopalni sposobem górniczym odkryje pokłady i żyły [...], to zarządziliśmy, żeby komora nasza wypłaciła dwadzieścia złotych”.

⁸¹ Na początku XVI wieku najważniejszą monetą w obiegu był floren (bity we Florencji od XIII wieku), później stał się standardem w całej Europie. Por. A. Kuzio-Podrucki, *Floren tarnogórski*, <https://www.katalogmonet.pl/Katalog/Pieni%C4%85dz-zast%C4%99pczy/III-RP-%C5%BBetony/Dukaty-lokalne-Mennica-Polska-SA/5853-100-floren%C3%B3w-tarnog%C3%B3rskich-dp2> [dostęp: 18.06.2025].

Postanowienia badanego dokumentu regulują kwestie podatkowe, zwolnienia, odpowiedzialność za długi, postępowanie z dłużnikami, kwestie wyrażenia zgody na odpracowanie długów, konieczność postępowania w zgodzie z prawem oraz sprawy związane z uwolnieniem od dziedziczenia obciążeń.

Tabela 4. Postanowienia w sprawie podatków, zwolnień, odpowiedzialności za długi i postępowania z dłużnikami

	Postanowienia (K. Wutke) ⁸²	Tłumaczenie	Objaśnienie
1.	„Und damit dann alle und iezliche, die berckwergek bauen, sie seind von wannen sie wollen, niemand aus geschlossen [...] freyen sie alle und iedern besundern also, wie hernachvolgt: Fur Steuer und zins, auch ander beschwerung, die sich wieder unser berckwerge ordnung und derselben inhalt ziehen ader begeben, also das sie nach die iren von uns unsern erben und herrschaft damit unbeschwert bleiben und sein sollen, ausgenommen unser geistlich burger und bauren sollens uns czinsen steuern und thun, wie von alther herkommen ist [...]”.	Aby wszyscy i każdy, kto buduje kopalnie, bez względu na to, skąd pochodzi, nikt nie był wykluczony [...] zwalniamy wszystkich i każdego z nich w sposób następujący: Od podatków i czynszów, a także innych obciążeń, które wynikają z porządku naszego górnictwa i jego treści, tak aby po śmierci pozostali oni wolni od tych obciążeń wobec nas, naszych spadkobierców i władzy, z wyjątkiem naszych duchownych i chłopów, którzy powinni płacić nam podatki i czynsz, tak jak to było od dawna [...]” ⁸³ .	Postanowienie dotyczy zwolnienia od płacenia podatków i czynszu (obecnie i w przyszłości) od osób, które budują kopalnie. Nie jest jasne, czy postanowienie dotyczy wyłącznie osób nowo osiedlających się, czy także np. mieszczan, rycerstwa, szlachty. Niewątpliwie z zakresu tego przywileju wyłączono duchownych i chłopów.
2.	„Wir thun und geben in auch hiemit diese gnad und freyheit, das sie unsere wasserflues czu schmelczhutten, mal- und prettermulen, auch puchwerchen czu irer notdurft gebrauchen mugen, darzu das sie unsere weld genissen hauen furen und nemen mögen, das zimlich und nach ausweisung unsers forstmeisters und forstknecht, so vil sie des in dem berg und sonst czu den schmelczhutten buchwerchen mulen und kauen	Niniejszym udzielamy im łaski i wolności, aby mogli wykorzystywać nasze wody do hut, młynów i tartaków, oraz do swoich potrzeb, a także aby mogli wycinać, przewozić i zabierać drewno z naszych lasów, zgodnie z wytycznymi naszego leśniczego i leśników, w takiej ilości, jaka jest im potrzebna w kopalniach i w innych miejscach do hut, młynów i pieców; za to wszystko nie będą nam płacić żadnego podatku,	Pozwolenie na swobodne korzystanie z rzek i lasu według odpowiednich wskazań. Gospodarka ta nie ma wykaczać poza potrzeby górnictwa i działalności z nim związanej. Korzystanie z zasobów zwolnione jest z podatków i opłat.

⁸² K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XX, dok. 405, s. 228–230.

⁸³ J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 22: „Zwalniamy wszystkich i każdego z osobna, jak następuje, od podatków i czynszu, oraz innych ciężarów, które sprzeciwiają się treści naszego porządku górniczego [...] z wyjątkiem naszych duchownych, mieszczan i chłopów, którzy powinni płacić czynsz i podatki, jak to od dawna jest zwyczaj”.

	Postanowienia (K. Wutke)	Tłumaczenie	Objaśnienie
	bedürfen; von dem allen sollen sie uns auch kein steuer waldt-czins ader andern forstrecht geben”.	dziesięciny ani innych opłat leśnych ⁸⁴ .	
3.	„Und ob durch begnadung und verhencknus des almechtigen ewigen gottes ein ader mehr gewercken erzt erbauten, wellicherley erzt das wer, davon sollen sie uns unsern erben und furstentumben zu ewigen cze-iten den geburlichen zehenten geben, welichen zehenden wir unsern gewerchen in unser herrschaft Beuten aus sondern gnaden und furbet dies iar in erzt zu geben und zu entpfahen bewilligt”.	A jeśli dzięki łasce i woli wszechmocnego Boga, jeden lub wielu gwarków wydoby-dzie jakkolwiek kruszec, to z tego urobku będą nam i naszym spadkobiercom oraz księstwom na wieki płacić należną dziesięcinę, które to dziesięciny pobierać mają nasi zwierzchnicy w państwie bytomskim i pozwalamy je w tym pierwszym roku uisz-czać w kruszczu ⁸⁵ .	Postanowienie szczegółowe, które wyznacza obowiązek uiszczana opłat przez gwarków w dziesiątej części zysku od kruszczu wydobytego na gruntach będących własnością książęcą. Zatem uzyskiwanie korzyści z kopalin nie było w pełni zwolnione z opodatkowania.
4.	„[...] ob sie ader die ihn dieses orts schuld machen wurden, umb solich schult mag man sie auf halden und zu ihnen ver-helfen, wie recht ist”.	[...] z wyjątkiem jednak tych, którzy zadłużają się wobec was lub waszych poddanych w tym miejscu, ponieważ w takim przypadku można ich zatrzymać i pomóc im zgodnie z prawem ⁸⁶ .	Odpowiedzialności za długi, których dopuszczają się osoby prowadzące górnictwo, jaki i ich pracownicy. Interesujące jest stwierdzenie, że odpowiedzialność ta nie jest dowolna, przewiduje za-trzymanie i postępowanie wobec nich zgodnie z prawem.
5.	„Ob Aber unser ader unsere vom adel undertanen geistlich burger ader bauren an unsern ader irer herrschaften willen und erlaubnus auf die berck-werg abschieden und sich der schulden ader ander sachen halben dieser berckfreung behelfen wolten, der aderdie-	Jeśli jednak nasi szlachcice, poddani duchowni, mieszcza-nie lub chłopci, za zgodą i przy-zwoleniem swoich panów, chcą skorzystać z prawa do zwolnie-nia z opłat i uwolnienia się od długów lub innych spraw, nie powinni korzystać z tej swobo-dy wobec nas i swoich panów,	Przewiduje się możliwość podjęcia działalności górniczej przez pod-danych w celu odrobienia długów jednak za uprzednim udzieleniem im na to zgody przez ich wierzy-cieli.

⁸⁴ Ibidem, s. 23: „Czynimy i dajemy im też niniejszą łaskę i swobodę do używania naszych rzek, celem uruchomienia topialń, młynów, tartaków, tłuczarni, oraz używania naszego lasu, tam budo-wać i wybierać według wskazówek naszego nadleśniczego lub gajowego, ile potrzeba do górnictwa, topialń, tłuczarni, młynów i jat kopalnianych. Od tego wszystkiego nie są oni winnymi nam żad-nych podatków, opłat i należności leśnych”.

⁸⁵ Ibidem, s. 24: „Jeżeli za łaską i opatrnością Wszechmocnego i Wiecznego Boga jeden albo więcej gwarków ukopie kruszczu jakiegokolwiek rodzaju, to powinni oni z tego oddawać nam, naszym potomkom i księstwom na wieczne czasy należyte dziesięciny, które to dziesięciny, my naszym gwarkom, w naszym państwie bytomskim, z osobliwej łaski i na prośbę na ten rok pozwalamy uiszczać w kruszczu”.

⁸⁶ Ibidem, s. 23: „Jeżeli jednak oni, albo ich ludzie na tem miejscu narobią długów, to dla tych długów należy się ich zatrzymywać i dopomóc im, jak to nakazuje prawo”.

	Postanowienia (K. Wutke)	Tłumaczenie	Objaśnienie
5.	selbigen sollen sich dieser berckfreierung gegen uns und sejner herrschaft nit behelfen und auf sejner herrschaft begern wiederumb frey zugestellt werden”.	ale powinni najpierw uzyskać zwrócić się do swoich panów o zwolnienie ⁸⁷ .	
6.	„Es soll auch ein ieder gewerck, welich berckwerck in unserm land bauen, seinen factor, an welchem end das berckwerck ist, haben, der czu einer ieder zeit, so die schichtmeister zubus anlegen und brief anschlagen, nach ausweisung derselben zubus brief sein czubus legen; welcher gewerck aber factor in entrichtung der angezeigten zeit seumig befunden wurdet, dem werden sein teil verlustig aberkant werden, dann kein schichtmeister schuldig ist, den gewercken umb die czubus nachzuschicken”.	Każdy gwarek, budujący kopalnię w naszych księstwach, powinien mieć swojego właściciela na terenie którego znajduje się kopalnia, tak żeby w każdym czasie, gdy przyjdzie brygadzysta i wywiesi list, mógł on na podstawie tego listu złożyć swój czynsz; każdy gwarek, który nie zapłaci w wyznaczonym terminie, straci swoje udziały w zysku, ponieważ brygadzysta nie jest zobowiązany do wysyłania gwarkom po nagleń w zaległych opłatach ⁸⁸ .	Gwarek podejmuje prace górnicze na terenie podległym właścicielowi i powinien dopilnowywać uiszczania w terminie należnych opłat za korzystanie z gruntu ⁸⁹ – w innym wypadku zaległe należności mogą być egzekwowane z jego zysków.

Formalne zastrzeżenia zawarte w dokumencie dotyczą przede wszystkim zakresu terytorialnego oraz możliwości i przesłanek zmiany postanowień „wolności górniczej”. Moc obowiązująca postanowień została uwiarygodniona pieczęcią uprawnionych książąt oraz podaniem miejsca i daty sporządzenia.

Tabela 5. Postanowienia w sprawie zakresu terytorialnego oraz możliwości i przesłanek zmiany postanowień „wolności górniczej”

	Postanowienia (K. Wutke) ⁹⁰	Tłumaczenie	Objaśnienie
1.	„Von gottes gnaden wir Johans in Schlesien herzoge zu Oppeln Obern Glogaw Ratibar und herr zu Beuten etc. und	Z łaski Bożej my, Jan, książę Śląski w Opolu, Głogowie, Raciborzu i pan w Bytomiu itd., my, Jerzy, margrabia branden-	Powołanie się na „łaskę Bożą” może świadczyć o przestrzeganiu procedury stanowienia prawa w zgodzie z prawem naturalnym.

⁸⁷ Ibidem, s. 23: „Jeżeli zaś nasi, albo naszej szlachty poddani, duchowni, mieszczenie albo chłopi zamierzają zajmować się górnictwem, za naszym lub ich państwa pozwoleniem, aby z powodu długów i podobnych sprawek, korzystać z tej swobody górniczej to ten, albo ci mogą się posługiwać tą swobodą wobec nas, lub ich państwa, oraz zażądać od swego państwa, żeby na nowo zostali wyzwoleni”.

⁸⁸ Ibidem, s. 25: „Gwarek lub faktor, którego napotyka się zalegającym uiszczaniu po wyznaczonym czasie, staje się stratnym swego działu, gdyż poborca nie jest obowiązany po dziesięciny za gwarkiem biegać [...]”.

⁸⁹ Z. Jedynak, *Ordynacja górnicza...*, s. 12.

⁹⁰ K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XX, dok. 405, s. 228–230.

	Postanowienia (K. Wutke)	Tłumaczenie	Objaśnienie
	wir Georg margraf zu Brandenburgin Schlesien Preussen zu Ratibor Jegerndorf Stettin Pomern der Cassuben und Wenden herzog burggraf zu Ntirnberg und fürst zu Rugen uff Oderberg bekennen und tuen kund offentlich mit diesem unsern brief gen aller meniglich für uns unser erben und furstentumbe, das wir aus besundern gnaden und von gemeines nucz wegen unsern furstentumben landen und leuten mit rat unser rete zue furderung und aufnemung unserer berckwerck allenthalben nemlich zu Oppeln Obern Glogaw Ratibor und in unser herrschaft Beuten auch zu Jegerndorf Lubschiz und Oderberg diese nachgeschriebene freiheit begreifen lassen und beschlossen haben: [...]	burski w Śląsku i Prusach, Raciborzu, Jegerndorfie, Szczecinie, Pomorzu, Kaszubach i Wendii, burggrabia w Nurnbergu i książę Rugii na Boguminie, niniejszym publicznie oświadczamy i ogłaszamy niniejszym listem wszystkim ludziom, dla nas, naszych spadkobierców i księstwa, że z szczególnej łaski i ze względu na wspólne dobro naszego księstwa, naszych ziem i ludu, po naradzie i za radą naszych doradców, dla dobra i przyjęcia naszych górników wszędzie, a mianowicie w Opolu, Górnym Głogowie, Raciborzu i w naszych posiadłościach Bytomskich, a także w Karniowie, Głubczycach i Boguminie, tę spisaną wolność pozwalamy zrozumieć i zdecydowaliśmy: [...] ⁹¹ .	Przedstawienie tytułów władania określonymi ziemiami podkreśla kompetencje terytorialne książąt. Postanowienie również zwraca uwagę na motywacje, którymi po zasięgnięciu rady kierowali się ustanawiający przywilej, tj. „dobro wspólne”.
2.	„Doch uns in alweg in dem allen auch ganziglich obbehalten, ob wir durch uns selbst ader in rat der berckverstandigen befunden, das in dieser freijung und ordenung ein ader mehr stuck nit begriffen werden, domit dem berckwerck erheblicher, auch uns und unsern furstentumben landen und leuten entspieslicher nuczustehn mocht, das wir dieselben iedesmals hinzusechen und dieses alles zu allen czeiten	Jednakże zastrzegamy sobie prawo do zmiany niniejszych postanowień, jeśli uznamy, że w niniejszym zwolnieniu i porządku nie uwzględniono jakiejś kwestii, aby te działania górnicze przyniosło znaczne korzyści nam i naszym księstwu oraz poddanym, tak że będziemy mogli je w każdej chwili uzupełniać i we wszystkich przypadkach zmniejszać lub zwiększać. Wszystko to wiernie i bezwarunkowo ⁹² .	Można tutaj dostrzec postanowienie intertemporalne, tj. zastrzeżenie prawa władzy lub wyznaczonych biegłych w górnictwie do wprowadzania lub ustanowienia modyfikacji treści dokumentu, jeśli będzie to konieczne i korzystne. Prawo to jest zastrzeżone w każdym czasie, ma jednak – używając dzisiejszej nomenklatury – być proporcjonalnie i dokonane z zachowaniem należytej staranności.

⁹¹ J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 22: „Z łaski Bożej, My Jan Xiążę Opolski w Śląsku, Xiążę Głogowski, Raciborski i Pan na Bytomiu, i My Jerzy, margrabia Brandenburski, w Śląsku i Prusiech, Pan Xięstwa Raciborskiego, Karniowskiego, Szczecińskiego, Kaszubów na Pomorzu i Sorbów, Burggrabia w Nurnberku i Xiążę w Rudzie i Boguminie, wyznawamy i wiadomo czynimy tym listem przed wszystkimi, od nas, naszych potomków i Xięstwa, ze względu na ogólną korzyść dla naszych Xięstw, ziem i ludzi, za radą naszych doradców, dla wspierania i rozwoju naszych kopalń wszędzie, mianowicie w Opolskiem, Głogowskiem, Raciborskiem i naszym państwie bytomskim, oraz w Karniowskiem, Głubczykiem i Bogumińskiem ustanowiliśmy i uchwaliliśmy niżej napisaną swobodę”.

⁹² Ibidem, s. 25: „Jeżeli przez nas, lub naszych biegłych w górnictwie uznawane będzie jedno lub więcej dodatkowych ustępów do tej swobody i porządku, celem powiększenia korzyści z kopalń dla

	Postanowienia (K. Wutke)	Tłumaczenie	Objaśnienie
	czu mindern und czu mehrren macht haben sollen. Alles getreulich und ungeverlich”.		
3.	„Des czu urkund haben wir obgemelte fursten ein iezlicher sein insiegel auf diesen brief thun drucken, der geben ist zu Beuten am montag nach Cantate anno 1526”.	Na dowód tego my, wyżej wymienieni książęta, położyliśmy swoje pieczęcie na niniejszym dokumencie, który został wydany w poniedziałek po Cantate anno 1526 ⁹³ .	Sporządzony dokument został opatrzone pieczęciami ustanawiających go książąt, które potwierdzają jego prawomocność ⁹⁴ . Wskazano również miejsce jego sporządzenia oraz datę (poniedziałek po czwartej niedzieli po Wielkanocy w 1526 r. ⁹⁵).

Zbadane fragmenty dokumentu wskazują, że zabezpieczeniem objęto majątek dostarczony do określonej kopalni, własność i dobra tych, którzy budują kopalnie oraz w nich zarabiają, lecz nie jest jasne, czy dotyczy to wszystkich pracowników, czy wyłącznie gwarków, mistrzów górniczych itd. Dopuszczenie do budowania kopalń zostało zwolnione z obowiązku podatkowego, jednak z wyłączeniem duchownych i chłopów, natomiast podatkwowi dziesięciny miał podlegać wydobyty kruszec. Mimo tych zwolnień działalność nie miała być prowadzona w sposób dowolny – wymagała uzyskania zgody i odpowiednich dokumentów. Gwarkowie zostali zobowiązani do przestrzegania i odprowadzania należnych opłat zgodnie z obwieszczeniem właściwym dla miejsca położenia kopalni. Poborcy podatkowi i urzędnicy uzyskali ochronę, wprowadzono zakaz krzywdzenia i znęcania się nad nimi. Osoby popadające w długi postanowiono traktować nie według uznania, lecz w zgodzie z prawem, przewidziano także możliwość odpracowania długów za uprzednią zgodą wierzyciela. Zaistniałe spory polecono rozstrzygać zgodnie ze zwyczajem i prawem kopalni, natomiast jeśli było to konieczne, w celu rozstrzygnięcia należało zwrócić się do właściwych sędziów. W związku z prowadzeniem działalności górniczej uwzględniona została również możliwość poruszania się w obszarze prowadzonych prac, w tym możliwość wykorzystywania rzek i lasów, co zostało zwolnione z obowiązku podatkowego. Książęta zwrócili także uwagę, że korzystając z wiedzy swoich doradców, kierowali się dobrem wspólnym, oraz wyrazili potrzebę przestrzegania ustanowionych praw i swobód w myśl dobrych obyczajów.

nas, naszych księstw, ziem i ludzi, zastrzegamy sobie prawo, takie ustępy każdorazowo dodawać, to wszystko każdego czasu zmniejszać lub pomnożyć, wszystko wiernie i nieomylnie”.

⁹³ Ibidem, s. 25: „Podawszy to do dokumentu, my wyżej wymienieni książęta kazaliśmy wycisnąć swoją pieczęć na ten list, który jest dan w Bytomiu poniedziałek po Cantate Anno 1526”.

⁹⁴ J. Pokoj, *Artykuł 58 Ordunku Górnego, czyli rzecz o początkach ubezpieczeń na Śląsku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2018, t. 70, z. 2, s. 175.

⁹⁵ J. Lompa, *Krótką historia górnictwa w okolicy Bytomia*, Gogolin 2013, s. 12; Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. II, Warszawa 1990, s. 325.

3. „Wolność górnicza” – charakterystyka i tło historyczne dokumentu

3.1. Tytuły prawne autorów „wolności górniczej”

Aby przedstawić charakter prawny badanego dokumentu warto przybliżyć kontekst, w jakim funkcjonowało ówczesne prawo górnicze. Wśród różnego rodzaju uprawnień najwyższą rangę miały regalia królewskie, obejmujące regalia górnicze (*bergregal*⁹⁶). Były to przywileje górnicze, które wraz z suwerennością państwową nadawały prawo do wydobywania, tzn. przyznawały władcy państwowemu prawo do wydobywania wszystkich minerałów i metali znajdujących się na jego terytorium oraz na ziemiach wszystkich poddanych, którzy mogą prowadzić działalność wydobywczą, o ile posiadali pozwolenie od władcy. Pierwotnie prawo to przysługiwało wyłącznie książętom elektorom, ale później objęło również innych książąt, którzy nie tylko je sprawowali, ale także zarządzali swoimi kopalniami. Prawo to dotyczyło wyłącznie metali nieszlachetnych, takich jak miedź, cyna, ołów i cynk, natomiast srebra były prawdopodobnie wyłączone z tego zakresu i klasyfikowane jako metale wyższe⁹⁷. Według Konrada Wutkego mimo specjalnych nadań i tytułów własności żaden ze starych majątków śląskich nie mógł pretendować do regali górniczych⁹⁸. „Wolność górnicza” miała więc charakter odmienny od praw królewskich, była prawem wiążącym na mocy tytułów książęcych związanych z własnością gruntu⁹⁹. A dokładniej ujmując, Jan II Opolski – jako ostatni przedstawiciel opolsko-raciborskiej linii Piastów, którzy posiadali *ius ducale* – dysponował prawem wydobywczym na swoich majątkach¹⁰⁰. Powszechnie uważa się, że książęta śląscy posiadali pełną suwerenność wraz ze wszystkimi związanymi z nią regaliami, w tym górniczymi, jeszcze przed feudalnym przekazaniem swoich ziem Koronie Czeskiej. Ponieważ jednak Piastowie nosili tytuł księcia, ich podmiotami prawnymi nie mogła być *ius regalia*, a jedynie *ius ducalia* (in. *ius ducale*, tzw. prawa książęce)¹⁰¹. Natomiast 18 maja 1523 r. margrabia brandenburski Jerzy kupił miasto Jägerndorf, tj. Karniów (wraz z całym księstwem)¹⁰². W przypadku margrabiów brandenburskich nie jest jednak jasne, czy w pełni korzystali z regaliów górniczych w swoim księstwie Jägerndorf (Karniów), lecz jako potężnym książętom cesarskim, zajęтым także wydobywaniem

⁹⁶ J.Ch. Stöfel, *Bergmännisches Wörterbuch*, s. 81, skan 91 (tłum. własne), <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10293430?page=91> [dostęp: 29.08.2025].

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ K. Wutke, *Studien über die Entwicklung des Bergregals in Schlesien*, Berlin 1897, s. 143, 155 i n.

⁹⁹ E. Maleczyńska, *Górnictwo i hutnictwo*, s. 114.

¹⁰⁰ K. Wutke, *Studien über die Entwicklung...*, s. 193.

¹⁰¹ Ibidem, s. 1. O jurysdykcji *ducalis* w górnictwie: A. Steinbeck, *Entwurf einer Geschichte der Schlesischen Bergwerks-Verfassung vor dem Jahre 1740*, Berlin 1827, s. 75 i 122.

¹⁰² K. Wutke, *Studien über die Entwicklung...*, s. 143, 155 i n.

swoich dziedzicznych ziemiach Ansbach-Bayreuth, mogło zależeć im na rozciągnięciu na posiadłości śląskie praw, które przysługują ich ziemiom cesarskim¹⁰³.

W późniejszym czasie, w konsekwencji śmierci młodego króla czeskiego i węgierskiego Ludwika Jagiellończyka, który 29 sierpnia 1526 r. poległ w bitwie z Turkami pod Mohaczem, wygasła linia Jagiellonów czesko-węgierskich¹⁰⁴. Otworzyło to drogę do tronu królewskiego Czech i Węgier dla Habsburga Ferdynanda I¹⁰⁵, tym samym Czechy (na podstawie układu wiedeńskiego z 1515 r.¹⁰⁶) znalazły się pod władzą Habsburgów¹⁰⁷. Pod ich panowaniem władcy podobnie traktowali regalia górnicze jako królewskie, natomiast w księstwach będących bezpośrednią własnością książąt nie stosowano prawa na zasadzie *iure regio* (prawa regionu), lecz *iure ducali* (prawa książęce). Wobec tego książęta mogli decydować m.in. o prawach ludności, sądownictwie i dobrach ziemskich. Z tytułu własności kopalń mieli oni także roszczenia do swobód górniczych (co – jak zauważa Wutke – miało miejsce np. w Tarnowitz i Zuckmantlu). Uznawanie owych swobód za legalne nadal wymagało jednak wykazania specjalnych przywilejów¹⁰⁸ (np. praw własności).

3.2. Moc prawna dokumentu

W literaturze historycznej zauważa się, że przywileje takie jak „wolność górnicza” miały najczęściej przyjęty okres obowiązywania „w granicach stosowanego prawa”¹⁰⁹. Innymi słowy, prawo było ważne, jeśli działalność była wykonywana. Wiązało się to np. z potrzebą osuszania gruntów¹¹⁰ (reakcją na „klęski elementarne”¹¹¹), by umożliwić dalsze procesy eksploatacyjne. Okres obowiązywania przywilejów tego typu najczęściej:

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Z. Wójcik, *Historia powszechna XVI–XVII wieku*, Warszawa 1968, s. 234.

¹⁰⁵ K. Wutke, *Studien über die Entwicklung...*, s. 157 (tłum. własne).

¹⁰⁶ W 1515 r. w Wiedniu trzech monarchów – Władysław Jagiellończyk, Zygmunt Stary i Maksymilian Habsburg – określiło zasady dziedziczenia na tronach państw, co w dalszej perspektywie wpłynęło na utratę wpływów w Królestwie Czech i na Węgrzech na rzecz Habsburgów. Por. J. Czerwonka, *Zainteresowania Jagiellonów w Czechach*, „Officina Historiae” 2021, nr 4, s. 13.

¹⁰⁷ H. Gmiterek, *Wokół związków kulturalnych polsko-czeskich w XVI wieku (1526–1620)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F: Historia, 1988/1989, t. 43/44, s. 42; *Tajemnice Śląska*, II seria, odc. 12: *Perła Habsburgów*, wypowiedzi historyków Romana Kochnowskiego i Bogdana Kłocha, <https://www.youtube.com/watch?v=fKeu1xYCsi4> [dostęp: 28.03.2025].

¹⁰⁸ K. Wutke, *Studien über die Entwicklung...*, s. 171.

¹⁰⁹ Z. Jedynak, *Początki miasta górniczego...*, s. 23–30.

¹¹⁰ D. Molenda, *O stosowaniu metod kompleksowych w badaniach zabytków górnictwa*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1982, t. 27, nr 1, s. 107–124.

¹¹¹ E. Maleczyńska, *Górnictwo i hutnictwo*, s. 115.

[...] wynosił wtedy w naszym regionie przeważnie kilka lat. Potem przestawały one obowiązywać, a jeżeli znaleziono jakiś nowy sposób na opanowanie przypiływów wód (np. wydajniejsze kunszty, więcej szybów odwadniających, czy też możliwość budowy sztolni), to starano się o przedłużenie trwania tego przywileju. Taki właśnie przypadek, dotyczący przywileju z 30 IV 1526 r. [...] Miał on miejsce 9 II 1558 r. w Karniowie, co było związane z utratą ważności pierwotnego dokumentu przywileju i stanowiło przedłużenie jego ważności¹¹².

Kwestia opanowania wód gruntowych miała niewątpliwie związek z możliwością prowadzenia np. tarnogórskiego górnictwa, co potwierdza np. dokument wystawiony również przez Jana II księcia opolskiego i Jerzego Hohenzollerna margrabiego na Ansbach, zwany „Wasserkunstbegnadung”¹¹³ z 13 lipca 1526 r. dla Tarnowitz¹¹⁴ (Tarnowice koło Bytomia¹¹⁵, późniejsze Tarnowskie Góry). Był to rodzaj umowy z budowniczymi w sprawie wykonania przez nich tzw. kunsztu wodnego – instalacji regulującej poziom wód¹¹⁶. Kłopot z opanowaniem wód dawał o sobie znać również w późniejszym czasie, co potwierdzają inne dokumenty¹¹⁷. Badacze zauważają:

[...] eksploatacja wyrobisk poniżej poziomu wodnego wiązała się także ze zmianą charakteru pracy i wzrostem kosztów produkcji. Znaczne wydatki ponoszono na instalację urządzeń odwadniających oraz koszty ich obsługi, gdyż odwadnianie musiało odbywać się nieustannie, nocą i w święta¹¹⁸.

W treści „wolności górniczej” autorzy stwierdzają, że tę spisaną wolność (*diese nachgeschriebene freiheit*¹¹⁹) zrozumieli, zaakceptowali lub przyjęli (*begreifen lassen*¹²⁰) i ustanowili (*und beschlossen haben*¹²¹). Można zatem sądzić, że postulaty, które zostały uwzględnione w tym dokumencie, mogły rzeczywiście być reakcją książąt na rozpoznane zapotrzebowania gospodarcze i społeczne.

¹¹² J. Mańka (red.), *Gwarkowie...*, s. 21.

¹¹³ K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XX, dok. 407, s. 231–232 (wszystkie cytaty z tej pracy – tłum. własne).

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Przykładowo można wymienić: Verlängerung der Tarnowitzer Bergbaufreiheit wegen Wassernoth z 4 października 1529 r. (dok. 441); Vertrag mit Franz Dreissigmark und seiner Gesellschaft wegen Anlegung von Rossktinstenzur Entwässerung der Berge zu Tarnowitz und in der Herrschaft Beuthen. Mittwoch nach Ostern z 8 kwietnia 1556 r. (dok. 643) [w:] K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XXI, Wrocław 1901 (wszystkie cytaty z tej pracy – tłum. własne).

¹¹⁸ P. Cembrzyński, *Miasta górnicze...*, s. 50.

¹¹⁹ K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XX, dok. 405, s. 228.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Ibidem.

W literaturze przedmiotu podkreśla się też, że „wolność górnicza” ma charakter „typowy dla źródeł tego typu, mających u podstawy swych poczynąń przywrócenie równowagi gospodarczej”¹²². Badacze twierdzą, że dokument „wolności górniczej” jest znany jako jeden z najstarszych przywilejów o takim charakterze wydanych na Śląsku¹²³ (w literaturze przypisuje się mu również wyjątkowe znaczenie dla okolic ówczesnej osady Tarnowice¹²⁴). Nie był on natomiast jedynym ogłoszeniem przywilejów górniczych (*bergfreiheit*)¹²⁵. Prawa tego typu wznawiano¹²⁶ lub przedłużano ich moc¹²⁷, a także posługiwano się słowem „*bergfreiheit*” jako swego rodzaju zgodą na prawo do wydobywania¹²⁸ oraz nadanie nowych wolności¹²⁹. W literaturze uważa się, że omawiany dokument stanowił „nadanie uprawnień umożliwiających rozwój górnictwa w tym rejonie”¹³⁰. Podkreśla się też, że:

[...] powstał niejako na skutek społecznych potrzeb. Oto bowiem we wsi Tarnowice odkryto bogate złoża kruszcu. Książę Jan Opolski, zdając sobie sprawę z następstw tego faktu – tak ekonomicznych, jak i właśnie społecznych – postanowił zachęcić gwarków do przybycia na te tereny. W 1526 r. nadał więc swoim ziemiom szczególne przywileje w postaci tak zwanej „wolności górniczej”. Jego plany wybiegały jednak znacznie dalej. Równocześnie bowiem polecił swoim urzędnikom zebrać stare obyczaje i prawa, na podstawie których w 1528 r. spisano Ordunek, który przez następne czterysta lat stanowił – jak pisze [Józef] Piernikarczyk – „oś i fundament, na którym opierało się całe górnictwo, przemysł i hutnictwo górnośląskie aż do naszych czasów”¹³¹.

¹²² J. Mańka (red.), *Gwarkowie...*, s. 19.

¹²³ T. Wagner, *Corpus Iuris Metallici Recentissimi et Antiquioris*, Leipzig 1791, s. 1273 i n.: Fürstl. Münsterbergische Bergfreyheit für Reichenstein. Freytag vor Fastnacht 1484.

¹²⁴ J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 21.

¹²⁵ K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XXI, dok. 694, s. 132: Georg Friedrich, Markgraf von Brandenburg etc., gewährt der Stadt Tarnowitz eine Berg-freiheit. -Neujahrstag z 1 stycznia 1564 r.

¹²⁶ Ibidem, dok. 576, s. 96: Georg, Markgraf zu Brandenburg etc., gewährt der gemeinen Gewerkschafts einer Bergstadt Tarnowitz eine abermalige Bergfreiheit z 15 września 1541 r.

¹²⁷ Z. Jedynak, *Początki miasta górniczego...*, s. 29. Autor uważa, że „przywilej wolności górniczej był odnawiany co 11 lat”. Por. J. Mańka (red.), *Gwarkowie...*, s. 21.

¹²⁸ K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XXI, dok. 725: Georg Friedrich, Markgraf zu Brandenburg etc., giebt der gemeinen Gewerkschaft zu Tarnowitz eine neue Bergfreiheit z 1 września 1568 r.; dok. 776: Georg Friedrich, Markgraf von Brandenburg etc., erneuert der gemelnen Gewerkschaft zu Tarnowitz ihre Bergfreiheit z 1 września 1579 r.

¹²⁹ Ibidem, dok. 728, s. 143 i n.: dokument z 27 listopada 1568 r. w którym Georg Friedrich, margrabia Brandenburgii etc. rezygnuje na nie dłużej niż 11 lat z pobierania od Gwarków srebra i opłat, aby mogli oni zaangażować się w budowę nowej kopalni.

¹³⁰ Z. Jedynak, *Początki miasta górniczego...*, s. 23.

¹³¹ Ordunek Gorny, <https://www.tg.net.pl/historia/ordunek-gorny/> [dostęp: 7.01.2025]; J. Piernikarczyk, *Pierwsza polska ustawa górnicza...*, s. 4; idem, *Historia górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku*, t. I, Katowice 1933, s. 137.

Warto wspomnieć, że dokument z 1528 r. – Ordunek Górny – miał charakter uporządkowanego tekstu: „(»Bergordnung«) – ustawa górnicza”¹³², był usystematyzowany, zbudowany z 72 artykułów i jako ustawa (w dzisiejszym rozumieniu) mógł odznaczać się większą spójnością i bardziej konkretnymi postanowieniami. Badacze określają „wolność górniczą” także „swobodą”¹³³, „przywilejem”¹³⁴ lub „aktem”¹³⁵ – w samej treści również kilkakrotnie występuje słowo „list” (*brief*)¹³⁶, nie zawiera on paragrafów ani numeracji. Badacze podejmują próby rozróżnienia „między dokumentem z 1526 r., nazywając go »przywilejem wolności górniczej« (»Bergfreiheit«) a z tym z 1528 r.”¹³⁷ (Bergordnung) przede wszystkim na tej płaszczyźnie¹³⁸. Natomiast „są one właściwie analogiczne i wzajemnie z siebie wynikają”¹³⁹.

3.3. Nazwa dokumentu i zakres unormowań

Badania nad wolnością w sferze górnictwa wymagają sięgnięcia do specjalistycznych słowników. *Bergmännisches Wörterbuch* autorstwa Johanna Christopa Stößela¹⁴⁰ pod hasłem *freyheit* w pierwszej kolejności odsyła do *Bergfreyheit*, natomiast w drugim znaczeniu proponuje rozumienie jako *freyheit der Bergleute* (tłum. własne: wolność górników, wolność społeczności górniczej), która „polega na tym, że powinni oni [górnicy – P.S.Ś.] być zwolnieni z regularnych podatków, wszelkich opłat osobistych i podatków, a także z rekrutacji i werbunku. Hutnicy również mają prawo do takich przywilejów”¹⁴¹. Natomiast *Bergfreiheit*, po pierwsze, oznaczało ogólne przywileje, które są przyznawane przez władców ziemskich miejscom przynoszącym dochody. Przywileje te mogą obejmować zwolnienie z podatku, zwolnienie lub zmniejszenie opłaty za przejazd, zwolnienie z cła i innych opłat. Przyznaje się je nie tylko całym gminom, ale także poszczególnym osobom. Jednak również sami górnicy mają przywilej – muszą być zwolnieni z wszelkich opłat i podatków¹⁴². Po drugie, *Bergfreiheit* objaśniono jako nieruchomości podlegające jurysdykcji urzędu górniczego, w ten sposób określano również mieszkańców przeniesionych do miejsc

¹³² <https://unesco.tarnowskiegory.pl/historia/> [dostęp: 7.01.2025].

¹³³ J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 22.

¹³⁴ Z. Jedynak, *Ordynacja górnicza...*, s. 12; J. Mańka (red.), *Gwarkowie...*, s. 19.

¹³⁵ J. Mańka (red.), *Gwarkowie...*, s. 20.

¹³⁶ K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XX, dok. 405, s. 228.

¹³⁷ Z. Jedynak, *Ordynacja górnicza...*, s. 12.

¹³⁸ J. Mańka (red.), *Gwarkowie...*, s. 19.

¹³⁹ Z. Jedynak, *Ordynacja górnicza...*, s. 19, 25 i n. Autor dokonuje tam przykładowych porównań.

¹⁴⁰ J.Ch. Stössel, *Bergmännisches Wörterbuch*, s. tytułowa (tłum. własne). Przywołany słownik górniczy, zgodnie z zapisem na karcie tytułowej, zawiera wyjaśnienia niemieckich nazw i zwrotów, a jednocześnie wskazuje łacińskie i francuskie terminy występujące w literaturze.

¹⁴¹ Ibidem, s. 198.

¹⁴² Ibidem, s. 67.

podlegających jurysdykcji urzędu górniczego lub mieszkańców obszaru objętego wolnością górnictw¹⁴³.

Biorąc pod uwagę niemiecki termin *Bergordnung*, który występuje w nazwie zachowanego widymatu (*Bergordnung für die oberschlesischen Lande der Fürsten Johann von Oppeln und Georg von Jägerndorf*), zasadne jest pojmowanie go jako zbioru praw górniczych lub porządków dla ziem górniczych, niekiedy regulamin górnictwa¹⁴⁴. W tym kontekście słowo *Berg* w XIII, XIV i XV wieku było używane na określenie m.in. ziem i lenn górniczych (także kopalni)¹⁴⁵, zatem na poziomie językowym zarówno *Bergordnung*, jak i *Bergfreiheit* niewątpliwie dotyczą górnictwa, jednak rozróżnienie między nimi wydaje się niekiedy zależne od przyjętej nomenklatury. Zdarza się też, że w różnych źródłach te same dokumenty występują raz jako *Bergordnung*, a kiedy indziej jako *Bergfreiheit*¹⁴⁶. Wobec zachowanego widymatu „wolności górnictwa” Wutkego rozumienie tego dokumentu w sensie *bergfreiheit* może wynikać raczej z treści samego aktu, tj. wyrażenia ogólnej zgody na prawo do wydobywania przez szerszą grupę podmiotów oraz m.in. zabezpieczenia majątku, nietykalności, konieczność sprawiedliwego rozstrzygania sporów. Natomiast w ujęciu *bergordnung* można rozważać zamieszczone tam uprawnienia szczegółowe, np. konieczność i zasady uzyskania zgody, konkretne obowiązki i zwolnienia podatkowe.

Warto zauważyć, że nadanie „wolności górnictwa” nie jest tożsame z nadaniem praw miejskich Tarnowskiemu Górom¹⁴⁷. Niejasność ta wynika z braku dokumentu (przywileju) lokacyjnego – nie jest pewne, czy taki w ogóle istniał, brak też informacji o jego ewentualnym zaginięciu¹⁴⁸. Badacze (Jan Nowak i Józef Piernikarczyk¹⁴⁹, a później i inni¹⁵⁰) uważali, że udzielona wolność prowadzenia górnictwa równała się otrzymaniu przywilejów miejskich¹⁵¹, jednak w późniejszej pracy zbiorowej pod redakcją Jana Drabiny podkreśla się już „fakt, iż akt z 30 IV 1526 r. nie jest do

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Dokumenty mające w nazwie wyraz *Bergordnung* zostały przywołane w zbiorze: T. Wagner, *Corpus Iuris Metallici...*

¹⁴⁵ J.Ch. Stössel, *Bergmännisches Wörterbuch*, s. 61, skan 71 (tłum. własne), <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10293430?page=71> [dostęp: 29.08.2025].

¹⁴⁶ Przykładowo dokument *Bergfreyheit für die Bergstadt Tarnowitz den 20. Oct. 1599* umieszczony w zbiorze Wagnera nie został wymieniony przez Wutkego – według przyjętej chronologii dat powinien on znajdować się na s. 163, por. K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XXI; T. Wagner, *Corpus Iuris Metallici...*, s. 1309 i n.; A. Steinbeck, *Entwurf einer Geschichte...*, s. 113; J. Pokoj, *Artykuł 58 Ordunku Górniego...*, s. 177.

¹⁴⁷ D. Szlachcic-Dudzicz, *Założenie miasta i jego rozwój przestrzenny* [w:] J. Drabina (red.), *Historia Tarnowskich Gór*, Tarnowskie Góry 2000, s. 51.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ J. Piernikarczyk, *Tarnowskie Góry – kolebka przemysłu śląskiego*, Katowice 1926, s. 7 i n.

¹⁵⁰ J. Pokoj, *Artykuł 58 Ordunku Górniego...*, s. 176 i n.

¹⁵¹ Jan Nowak zauważa, że pod względem górnictwa Sowice, Łyszcze i Błazyna rozwijały się pomyślnie, połączyły się w jedną gminę i 30 kwietnia 1526 r. otrzymały przywileje miasta, które

nikogo adresowany (nie zawiera żadnej wzmianki o mieście Tarnowskie Góry). Jest to więc jakoby przypomnienie, że taka możliwość istnieje w ramach prawa, które jeszcze w przypadku Rept nazywano teutońskim, czyli niemieckim¹⁵². Warto dodać, że „Swobodne Miasto Gory Tarnowskie powstało jednak znacznie później, zasady jego funkcjonowania nie były oparte na prawie magdeburskim, lecz prawie górniczym”¹⁵³. Trudno jednak zgodzić się z koncepcją braku adresatów – według Jana Nowaka dokument „wolności górniczej” z 1526 r. dotyczył nie tylko ziemi bytomskiej, „lecz także całego Śląska”¹⁵⁴. Słowa te potwierdza treść dokumentu, który ma służyć wspieraniu i rozwojowi górnictwa w księstwach: „Opolskiem, Głogowskiem, Raciborskiem i naszym państwie bytomskim, oraz w Karniowskiem, Głubczyckiem i Bogumińskim”¹⁵⁵. Wydaje się, że zauważył to już Wutke, porządkując zebrany materiał według okręgów, dla których określony akt był wydany – w swoim zbiorze umieścił w prawym górnym rogu dokumentu adnotację: „Ober-Schlesien”¹⁵⁶. Wobec tego badacze wysnuwają wniosek, że:

[...] o żadnym nazwaniu tego przywileju, wynikającego z prawa samorządowego tzw. „wolnością górniczą” nie powinno tu więc być mowy, bo dotyczyło ono wszystkich, a że regalia i zobowiązania, co do „pańszczyzny górniczej” dotyczyły tylko osad na tzw. terenach górniczych, to wydaje się wynikać z wykładni tego prawa i powinno być dla wszystkich oczywiste, bo nie może ono dotyczyć osad na terenach „nie-górniczych”, gdzie rudy nie występowały i w związku z powyższym nie mogły być znalezione i eksploatowane¹⁵⁷.

3.4. Możliwe inspiracje prawne

W literaturze historycznej podkreśla się, że różne porządki górnicze prawdopodobnie wzajemnie na siebie oddziaływały¹⁵⁸. W Koronie Królestwa Polskiego znane już było pojęcie „ordynacji”¹⁵⁹, rozumianej jako zbiór przepisów i zarządzeń

odtąd miano nazywać Swobodne Miasto Górnicze Tarnowskie Góry. Por. J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 21.

¹⁵² D. Szlachcic-Dudzic, *Założenie miasta...*, s. 51 i n.; por. J. Drabina, *Z Dziejów Tarnowskich Gór, Okręg Tarnogórski w Średniowieczu* /2, <https://www.miasteczkoslaskie.com.pl/index.php?mods=po-kazart&ida=305> [dostęp: 2.09.2025].

¹⁵³ M. Wojcik, *Tarnogórski Rynek. Dzieje domów i mieszkańców od XVII wieku do początków XX wieku*, Tarnowskie Góry 2017, s. 39.

¹⁵⁴ J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 21.

¹⁵⁵ Ibidem, s. 22.

¹⁵⁶ K. Wutke (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XX, dok. 405, s. 228.

¹⁵⁷ D. Szlachcic-Dudzic, *Założenie miasta...*, s. 51 i n.

¹⁵⁸ J. Krzyżanowski, *Wolność górnicza w Polsce...*, s. 4, 56; J. Nowak, *Kronika miasta i powiatu...*, s. 22.

¹⁵⁹ J. Mańka (red.), *Gwarkowie...*, s. 19.

prawnych dotyczących jakiejs dziedziny”¹⁶⁰, ale także prawomocne zabezpieczenie praw na przyszłość (tj. praw dziedzicznych, sukcesji)¹⁶¹, które w tamtym czasie miały najczęściej charakter uchwał sejmowych, powstających jednak z inicjatywy stanów lub pod wpływem sugestii monarchy, „akty takie na ogół nazywano »ordynacjami« – *Ordnungen*”¹⁶². Można w tym kontekście dostrzec analogię do ordynacji górniczych na Śląsku, gdyż, jak zauważa Kazimierz Orzechowski:

[...] ziemskie ordynacje powstawały pod naciskiem stanów lub ich projekty wręcz ich były dziełem. Dopiero jednak książęce (lub wolnego pana) zatwierdzenie nadawało ordynacjom moc obowiązującą. Nadal dotyczyły głównie własności ziemskiej i szlachty. Regulacje powiązane z dziedzicami książęcych regaliów pozostawały w rękę książąt, choć i przy nich zaznaczyły się wpływy stanów¹⁶³.

Badając inne przywileje wydane przed „wolnością górniczą”, można zwrócić uwagę na dokumenty znajdujące się w zbiorze *Corpus Iuris Metallici Recentissimi et Antiquioris* Thomasa Wagnera, a które zostały opatrzone nazwą *bergfreyheit*. Przykładowo na Śląsku: „Fürstl. Münsterbergische Bergfreyheit für Reichenstein. Freytag vor Fastnacht 1484”¹⁶⁴ (najczęściej daty ich wydania poprzedzają późniejsze liczne występujące tam dokumenty opatrzone nazwą *bergordnung*). W zbiorze Wagnera występują również dokumenty zawierające w tytule zarówno *bergfreyheit*, jak i *bergordnung*, np. wolność górnicza wydana przez Księcia Ziębickiego dla Złotego Stoku (*Zweybrückensche Berggesche. Bergordnung und Berg- Freyheit Montag nach Estomihi 1514*)¹⁶⁵. We wspomnianym opracowaniu odnaleźć można przykłady podobnych dokumentów wystawionych w późniejszym czasie¹⁶⁶.

Między wspomnianym dokumentem *bergfreyheit* z 1484 r. a badaną „wolnością górniczą” z 1526 r. można zauważyć pewne cechy wspólne¹⁶⁷, mimo że postanowienia każdego z nich wydają się zależne od konkretnej rzeczywistości lub potrzeb lokalnej społeczności. Kształtowane stosunki odznaczały się odmienną charakterystyką

¹⁶⁰ Ordynacja [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/ordynacja;2495976> [dostęp: 16.02.2023].

¹⁶¹ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska...*, t. III, s. 312 i n.

¹⁶² K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska...*, s. 133.

¹⁶³ Ibidem, s. 115.

¹⁶⁴ T. Wagner, *Corpus Iuris Metallici...*, s. 1273 i n. (tłum. własne); por. późniejsze dokumenty zawierające słowo *bergfreiheit*, np. ibidem, s. 724: *Bergfreyheit den 4. März 1560*; idem s. 1062: *Bergfreyheit für die Bergstadt Clausthal c., d. 11. Jun. 1554*; s. 1317 i n.: *General-Mandat wegen der Schlesischen Berg- Begnadigung und Freyheit. den 26. Nov, 1606*.

¹⁶⁵ Ibidem, s. 718.

¹⁶⁶ Ibidem, s. 420: *Bergfreyheit und Bergordnung. Mittwochs nach Johannis 1539*; s. 768: *Nassauische Berggefege. Bergfreyheit und Bergordnung den 1. Sept. 1559*; s. 930: *Bergfreyheit und Bergordnung den 22. Jul. 1564*; s. 622: *Berg-Ordnung und Freyheit, den 24. August 1584*.

¹⁶⁷ E. Maleczyńska, *Górnictwo i hutnictwo*, s. 114 i n.

w zależności od specyficznych warunków występujących w konkretnym regionie. W ich przypadku nie mamy do czynienia z wolą władcy, lecz z odpowiedzią na sytuację (trudno jednak ustalić, czy zauważoną przez samych książąt, czy będącą skutkiem różnych działań, np. doradczych, uproszenia łask przez poddanych lub agitowania). Autorzy biorą pod uwagę, że w granicach ziemskich posiadłości ludność przemieszcza się, poszukując kopalni, na co władcy wyrażają zgodę, polecają jednak, aby prace te miały charakter zorganizowany i objęty ochroną przez mistrzów górniczych, nadzorców, urzędników czy sędziów. Autorzy zdają się również wyrażać zaniepokojenie lub troskę o lokalną społeczność oraz wymieniają swobody i przywileje, które mogą poprawić lokalne warunki gospodarki (w tym ochronę własności, zwolnienie z opodatkowania lub cła, zezwolenie na handel, korzystanie z zasobów leśnych i wodnych itd.). W celu zabezpieczenia nadanych praw pojawiają się również zwolnienia na przyszłość i powoływanie się na moc różnych tytułów, np. tradycji, zwyczaju, własności, łaski bożej. Wspomniane dokumenty stanowią także początek zwyczaju spisywania i ogłaszania kolejnych szczegółowych regulacji, które dotyczą społeczności górniczych oraz wpływają m.in. na zawieranie różnych umów, rozwój działań organizacyjnych, handlu, rozbudowę osad lub miast¹⁶⁸.

W kontekście inspiracji prawodawczych¹⁶⁹ „[...] w literaturze ugruntowany jest pogląd o silnym wpływie prawa igławskiego”¹⁷⁰ na prawo górnicze na Śląsku, np. odwoływanie się przez śląskich górników do ławników igławskich w kwestiach spornych¹⁷¹. Prawo igławskie (in. *Iglauer* lub prawo morawskie¹⁷²), będące zbiorem zwyczajowego prawa górniczego, wywarło niewątpliwie wpływ na różne porząd-

¹⁶⁸ T. Wagner, *Corpus Iuris Metallici...*, s. 1273 i n.: Fürstl. Münsterbergische Bergfreyheit für Reichenstein. Freytag vor Fastnacht 1484. W dokumencie tym władca „uznaje za wyraźny niepokój fakt, że miasto lub gmina żyje bez rządów i praw, i niemal tam, gdzie po raz pierwszy zaczyna się pojawiać lud z wielu stron i krajów, który mógłby się udać, znaleźć i przetrwać na naszej górze i kopalni w Reichensteinie (Złotym Stoku) oraz w naszym księstwie Münsterberg (Ziębickim), a rządy i prawa tej kopalni, aby każdy robotnik i dziedzic mógł się nimi kierować, zostały wyzwolone od wielu niebezpieczeństw wojennych i dlatego zachowaliśmy te rzeczy z wielką starannością i z pomocą naszych radców i wiernych sług, aby ustanowić i utrzymać zwyczajowe przepisy i zasady, które będą obowiązywały wszystkich górników i dziedziców, którzy chcą budować lub będą budować nasze kopalnie w Reichenstein lub w innych odległych krajach, tak aby były one możliwe i sprawiedliwe, oraz aby zapewnić dobrobyt i pomyślność naszym górnikom z kopalni w Reichenstein, którzy budują, oraz wszystkim ich potomkom” (tłum. własne).

¹⁶⁹ Ibidem, s. XX i n., XXXVIII i n.

¹⁷⁰ Prawo igławskie to zbiór zwyczajowego prawa górniczego wywodzący się z miasta Igława w Czechach. Por. R. Adler, *Początki nadzoru górniczego*, „Nowy Górnik” 2013, nr 2, s. 4; F. Skibiński, *Regale górnicze we wczesnym średniowieczu na Zachodzie i w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 1929, t. 28, nr 2, s. 21; J. Majer, *Rudné hornictví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku: obrazy z dějin těžby a zpracování*, Praha 2004, s. 55 [za:] J. Pokoj, *Artykuł 58 Ordunku Górnego...*, s. 180.

¹⁷¹ J. Pokoj, *Artykuł 58 Ordunku Górnego...*, s. 180.

¹⁷² A. Steinbeck, *Entwurf einer Geschichte...*, s. 53.

ki górnicze tamtego czasu¹⁷³. Możliwe są również inspiracje prawem Jachimowa i Złotoryi¹⁷⁴ oraz ordynacjami olkuskimi¹⁷⁵. Natomiast we wspomnianym zbiorze Wagnera znajdują się liczne przykłady dokumentów (najczęściej mających w nazwie słowo *bergordnung*) wydanych dla Śląska, których postanowienia są zbliżone do treści „wolności górniczej”¹⁷⁶.

Przeprowadzone badania materiałów historycznych wykazują wiele niejasności w kwestii dat, imion, a niekiedy i faktów¹⁷⁷, co potęguje hipotezy i utrudnia jednoznaczne ustalenia. Przedstawiona charakterystyka dokumentu pozwala postrzegać go jako rodzaj aktu prawnego – zbiór postanowień normujących konkretną dziedzinę życia, który został ujęty w określonej („typowej”) formie. Przesłanki prowadzenia gospodarki na podstawie ustalonych reguł wydają się powodem, dla którego ustanowiona została „wolność górnicza”. Natomiast rozważanie postanowień dokumentu w kontekście możliwych wpływów humanistycznych wymaga zastanowienia się nad pojmowaniem wolności w XVI wieku.

4. Środkowoeuropejskie pojmowanie wolności w XVI wieku

4.1. Teoretyczne ujęcia wolności

Nurt humanizmu „zaznaczył swoją obecność w połowie XV w., trwał przez XVI w. i objął zachodnią i środkową część Europy”¹⁷⁸. Wczesnorenesansowe podejście do filozofii i antropocentryczne nastawienie do nauki w tym okresie koncentruje się na rozwiązywaniu „rzeczywistych problemów jednostki (zdrowie, bogactwo) i zbiorowości (ekonomia, państwo, prawo)”¹⁷⁹. Wpływ różnych kierunków myślowych (w tym krytyka podjęta przez reformację) zaczyna sprzyjać m.in. „rozwojowi świeckiej wizji świata publicznego, w którym jednostka [...] wyzwala się spod dominacji struktury feudalno-stanowej, spod władzy Kościoła katolickiego”¹⁸⁰. W tym okresie swoje dzieła tworzą: Niccolò Machiavelli, Thomas More, Jean Bodin, Martin Luther, Jean Calvin, Erazm z Rotterdamu¹⁸¹. W szerokim kontekście europejskim od

¹⁷³ Ibidem, s. 70; E. Maleczyńska, *Górnictwo i hutnictwo*, s. 114.

¹⁷⁴ E. Maleczyńska, *Górnictwo i hutnictwo*, s. 114.

¹⁷⁵ J. Pokoj, *Artykuł 58 Ordunku Górnego...*, s. 180; por. J. Bardach (red.), *Historia państwa i prawa Polski*, t. II: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, Warszawa 1971, s. 67.

¹⁷⁶ T. Wagner, *Corpus Iuris Metallici...*, s. 1294; Privilegium der Bergstadt Silberberg Sonntag nach Johannis Baptistâ 1536; s. 1298 i n.: *Bergordnung für das Herzogthum Schlesien den 5. Febr. 1577*; s. 1302 i n.: *Bergordnung für die Grafschaft Glah. d. 24. Mart. 1578*.

¹⁷⁷ J. Pokoj, *Artykuł 58 Ordunku Górnego...*, s. 178.

¹⁷⁸ J. Oniszczuk, *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa 2012, s. 505 i n.

¹⁷⁹ Ibidem, s. 139.

¹⁸⁰ Ibidem, s. 145.

¹⁸¹ Ibidem, s. 145 i n.

XVI wieku na znaczeniu zyskują rozważania o antycznej i republikańskiej proweniencji idei wolności, natomiast z czasem w ujęciach teoretycznych akcentuje się pojmowanie wolności w kontekście niepodległości, suwerenności, związków wolności z prawem, działalnością władzy, interakcji ze współobywatelami¹⁸².

Warto zwrócić uwagę na ujęcia środkowoeuropejskie oraz uwzględnić dorobek intelektualny¹⁸³ w kwestii postrzegania wolności w XVI wieku na Śląsku (gdzie widoczne stają się podziały na Śląsk Górny i Dolny, będący jednak wówczas jedną z części Korony Św. Wacława)¹⁸⁴. Jak zauważa Ewa Maleczyńska, „w miastach element polski przeważa nie tylko wśród biedoty, ale i wśród średniego mieszczaństwa”¹⁸⁵, natomiast w niektórych częściach Śląska „Niemcy dopiero zaczynają się pojawiać między Polakami”¹⁸⁶. W pracach o państwie i prawie¹⁸⁷ w XVI wieku zwraca się uwagę na stosunek myślicieli czeskich do polskich idei¹⁸⁸. Badacz Jan Květina podkreśla, że „ziemie czeskie na przełomie XV i XVI wieku pogłębiły kontakty intelektualne i polityczne pomiędzy szlachtą polską i czeską, a nawet prowadziły do wspólnego

¹⁸² Q. Skinner, *Liberty as Independence: The Making and Unmaking of a Political Ideal*, Cambridge 2025, s. 17 i n., 107, 177, 216.

¹⁸³ Zauważa się, że edukacja humanistyczna i w konsekwencji kształcenie elit intelektualno-politycznych na Śląsku były na wysokim poziomie, co spotkało się z uznaniem m.in. Filipa Melanchtona. Zob. C. Absmeier, *Das schlesische Schulwesen im Jahrhundert der Reformation: Standische Bildungsreformen im Geiste Philipp Melanchthons*, Stuttgart 2011, s. 1. Od 1526 r. znaczenie zyskują także wykłady pierwszych śląskich profesorów i humanistów Krautwalda i Trotzendorfa. Por. A. Burzec, *Rola Piastów legnicko-brzeskich w rozwoju kultury na Śląsku* [w:] E. Maleczyńska (red.), *Z dziejów postępowej ideologii...*, s. 210 i n.

¹⁸⁴ R. Kaczmarek, *Śląsk* [w:] *Encyklopedia Województwa Śląskiego*, t. 1, s. 1073 i n., 1076 i n., 1082.

¹⁸⁵ E. Maleczyńska, *Niektóre zagadnienia z dziejów Śląska na przełomie XV i XVI w.* [w:] E. Maleczyńska (red.), *Szkice z dziejów...*, s. 246; por. J. Gierowski, *Śląsk w dobie rządów szlacheckich w Polsce* [w:] E. Maleczyńska, K. Maleczyński (red.), *Dzieje Śląska*, s. 130–137.

¹⁸⁶ E. Maleczyńska, *Niektóre zagadnienia...*, s. 247.

¹⁸⁷ J. Květina, *Polish-Lithuanian Republican Mythology: opening the research field for a new study of Czech political thought*, „Historia Slavorum Occidentis” 2025, t. 15, nr 2, s. 46–70; por. H. Gmiterek, *Wokół związków kulturalnych...*, s. 49; J. Macürek, *Dziejowe dążenia Czech do zespolenia z Polską*, „Przegląd Zachodni” 1947, t. I, s. 114.

¹⁸⁸ J. Květina, *Od wolności sumienia do wolności republiki: czeskie i polskie myślenie o wolności we wczesnej nowożytności* [w:] J. Kloczkowski (red.), *Wolność. Polskie i czeskie dylematy*, Kraków 2017, s. 15–50; idem, „A co třetí pojetí svobody, pane kolego?” *Politologický „útěk” k jazykové realitě historické vědy* [w:] J. Bíba, M. Štefek (red.), *Cestou politické teorie: K 70. narozeninám Milana Znoje*, Praha 2023, s. 57–69; W. Bernacki, *Wolność w polskiej myśli politycznej XVI wieku* [w:] J.M. Majchrowski, B. Stoczewska (red.), *Wartości polityczne*, Kraków 2010, s. 37–48; idem, *Trzy szesnastowieczne spojrzenia na wolność w perspektywie katolickiej*, „Horyzonty Polityki” 2022, t. 13, nr 45; D. Pietrzyk-Reeves, *Szesnastowieczna republikańska filozofia wolności*, „Roczniki Filozoficzne” 2023, t. 71, nr 1, s. 65–89; eadem, *Lad Rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków 2012; A. Sucheni-Grabowska, *Wolność i prawo w staropolskiej koncepcji państwa*, Warszawa 2009, s. 11–60; J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Wolność w polskiej lingwokulturze* [w:] M. Abramowicz, J. Bartmiński (red.), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, Lublin–Warszawa 2019, s. 181–244.

ideału obywatelskiej roli szlachty jako głównych obrońców wspólnego dobra¹⁸⁹. Przede wszystkim jednak mogło chodzić o zabezpieczenie dobra szlacheckiego, gdyż wśród chłopów na początku XVI wieku można zaobserwować rosnące ubóstwo¹⁹⁰. Natomiast Květina zwraca również uwagę, że geograficzne sąsiedztwo Czech i Polski wpływało na podobne konteksty konstytucyjne, tradycję języka i kultury politycznej, aczkolwiek relacje te nie powinny przyćmiewać odmiennej czeskiej mentalności politycznej¹⁹¹ i specyficznej sytuacji środowiska czeskiego wyróżniającego się na tle środkowoeuropejskim tym, że czeska tradycja nieabsolutystyczna została zerwana m.in. w 1526 r., kiedy do władzy dochodzi dynastia Habsburgów¹⁹². Badacz wskazuje na inspirujące perspektywy pojmowania wolności w relacjach polsko-czeskich w Środkowej Europie¹⁹³ oraz zwraca uwagę, że wolność w myśli politycznej wczesnonowożytnych republikanów nie przedstawiała klasycznej wartości liberalnej indywidualnie zorientowanej, powiązanej ze statusem ludzkiego bytu – była raczej przywilejem człowieka-obywatela, z którego korzystała wspólnota polityczna¹⁹⁴.

Dociekania, „co takiego nasi wczesnonowożytni przodkowie mieli na myśli, kiedy z głęboką czcią wymawiali słowo »wolność«”¹⁹⁵, Květina proponuje oprzeć na badaniach porównawczych przeprowadzonych na dwóch przykładach.

Po pierwsze, doniosłe jest rozumienie wolności przez czeskiego myśliciela Petra Chelčického (1390–1460), który pojmuje ją apolitycznie jako mającą źródła w postrzeganiu jednostkowej wewnętrznej wolności sumienia lub „wyboru właściwej drogi”¹⁹⁶. Natomiast w klasyfikacji polskiej na uwagę zasługuje pojmowanie wolności przez Pawła Włodkowica (1370–1435), która „zawiera istotny aspekt sprawiedliwie zorganizowanej wspólnoty politycznej”¹⁹⁷ opartej na normach prawa naturalnego lub własnego rozumu, rozumianej jako brak samowoli.

Po drugie, istotne są rozważania zawarte w dziełach polskiego humanisty i „herolda wolności”¹⁹⁸ Stanisława Orzechowskiego (1513–1566)¹⁹⁹ oraz czeskiego historyka Pavla Stránského z Zap (1538–1657). Poglądy pierwszego z nich do-

¹⁸⁹ J. Květina, *Polish-Lithuanian Republican Mythology...*, s. 60 (tłum. własne).

¹⁹⁰ J. Gierowski, *Śląsk w dobie rządów szlacheckich...*, s. 122–126.

¹⁹¹ J. Květina, *Polish-Lithuanian Republican Mythology...*, s. 58.

¹⁹² Ibidem, s. 52.

¹⁹³ *Konferencja Czeskie i polskie rozumienie wolności – dziedzictwo*, wypowiedź J. Květiny, <https://www.youtube.com/watch?v=fad1F3xarXo> [dostęp: 28.04.2025].

¹⁹⁴ J. Květina, *Mýtus republiki...*, s. 99 (tłum. własne).

¹⁹⁵ J. Květina, *Od wolności sumienia...*, s. 20.

¹⁹⁶ Ibidem, s. 37; por. też: s. 22–30.

¹⁹⁷ Ibidem; por. też: s. 30–36.

¹⁹⁸ Ibidem, s. 38.

¹⁹⁹ Květina w swoich badaniach analizuje rozumienie wolności zaproponowane przez Stanisława Orzechowskiego: J. Květina, *Mýtus republiki...*, s. 379 i n.

tyczą prawdziwej wolności, która „jest zawsze wolnością zapośredniczoną przez prawo”²⁰⁰, daje możliwość partycypacji politycznej oraz zachowania sfery wolności osobistej²⁰¹ i odróżnia się od wolności fałszywej, symbolizowanej przez zgubną „samowolę szlachecką”²⁰² lub działalność „profesjonalnych prawników, którzy w pogoni za mamoną skłonni są do fałszowania sensu wolności i prawa w służbie swojemu klientowi”²⁰³. W tym kontekście ciekawe jest stwierdzenie, że Polacy nie mają „złota, srebra ani winnic”²⁰⁴, jednak pod względem znaczenia, jakie przypisują wolności, nie mają sobie równych w ówczesnym świecie chrześcijańskim²⁰⁵. Z kolei w czeskich rozważaniach Pavla Stránskiego Květina odnajduje podobne poszanowanie „wolności społeczeństwa narodowego, z jakim spotkaliśmy się u obydwu przedstawicieli polskiej myśli o wolności”²⁰⁶, jednak podkreśla, że wolność może się również realizować w związku z prawem posiadania swojej własności ziemi i dóbr. W myśli Stránskiego widać też odróżnienie „wolności osobistej od wolności całej wspólnoty”²⁰⁷.

To zestawienie poglądów myślicieli pozwala uchwycić rolę teoretycznego postrzegania wolności, zgłębiania jej rozumienia i ochrony na przełomie XV i XVI wieku. Krytyczne stanowisko z czeskiego punktu widzenia wyłania się z analiz Stránskiego, dla którego „triumf katolickich Habsburgów oznacza wprowadzenie w kraju obcej dominacji, niepytającej się o zgodę poddanych”²⁰⁸. Z kolei badacz Jaroslav Pánek zauważa, że „stany czeskie wyrażały najpierw prawo do nieposłuszeństwa (*ius non oboediendi*), a następnie prawo do obrony (*ius defendendi*) przed królem naruszającym stare prawa”²⁰⁹.

Z jednej strony na pojmowanie czeskiej wolności wpływ mogły mieć koncepcje republikańskiego postrzegania dobrze urządzonej, praworządnej lub wręcz cnotliwej wspólnoty politycznej budowanej w oparciu o dobro wspólne, podstawy moralne i instytucjonalne, które były przedmiotem rozważań polskich myślicieli²¹⁰. Květina zauważa, że koncepcja wolności (w kontekście „wschodniego” republikani-

²⁰⁰ J. Květina, *Od wolności sumienia...*, s. 41.

²⁰¹ Ibidem, s. 40.

²⁰² Ibidem, s. 43.

²⁰³ Ibidem.

²⁰⁴ Ibidem, s. 42.

²⁰⁵ Ibidem.

²⁰⁶ Ibidem, s. 43.

²⁰⁷ Ibidem, s. 45 i 47.

²⁰⁸ Ibidem, s. 37; por. też: s. 48.

²⁰⁹ J. Pánek, *Das politische System des böhmischen Staates im ersten Jahrhundert der habsburgischen Herrschaft (1526–1620)*, „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung” 1989, t. 97, s. 53–82 [za:] idem, *The Political Thought in Bohemia and Moravia of the 16th and 17th Centuries*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1995, t. 39, s. 136 (tłum. własne).

²¹⁰ D. Pietrzyk-Reeves, *Szesnastowieczna republikańska filozofia...*, s. 65; eadem, *Ład Rzeczypospolitej...*, s. 129 i n., 258 i n., 291 i n.

zmu²¹¹) przybrała charakter neoromański, przejawiający się jako dyskurs antytyrański (*anti-tyrannical discourse*)²¹² – rozważania dotyczyły ograniczenia władczych ingerencji silniejszego podmiotu, utrzymania braku dominacji określonego podmiotu (np. władcy lub szlachty), idei, która jednoczy społeczeństwo i otwiera drogę do zapewnienia bezpieczeństwa²¹³. Z drugiej strony, próbując zrozumieć wolność obwarowaną prawnie, można odnieść się do ciekawej uwagi, wpisującej się w nurt postrzegania teoretycznych aspektów państwa i prawa, że społeczność szlachecka dość zgodnie twierdziła, że jeśli nie będzie się bronić prawa i sprawiedliwości wszystkich, a zatem gdy nie służy się interesom wszystkich w jednakowy sposób, to prawo nie jest tak naprawdę prawem, ale „sidłem i przebiegłością”²¹⁴.

Badacze polskiego ustroju republikańskiego uważają, że możliwe było pojmowanie wolności nie tylko jako idei (mającej korzenie w antyku²¹⁵) lub swawoli czy też samowoli. W kontekście prawa ówczesne kierunki pojmowania wolności uwzględniały koncept „wolności rozumianej jako swoboda czynienia wszystkiego tego, co zgodne: po pierwsze – z prawem naturalnym (wiecznym), po drugie – z rozumem, po trzecie – z dobrem wspólnym, wreszcie po czwarte – z prawem pozytywnym”²¹⁶. Wolność również była rozumiana jako przywilej, który może zostać przyznany przez władcę określonym osobom, stanom społecznym czy mieszkańcom terenów w postaci m.in. zwolnienia z opodatkowania określonych ziem (np. nowo lokowanych osad) czy uprawnienia do dysponowania majątkiem (np. własność, dziedziczenie)²¹⁷. Sięgając do dawnego polskiego postrzegania wolności, proponuje się także analizę następujących po sobie zdarzeń, tj. w pierwszej kolejności kształtowanie się idei wolności, następnie rozpoznanie, że wolność można realizować w stosunkach z innymi wolnymi ludźmi, dalej: ochrona wolności osobistej, spisanie praw i wreszcie gwarancje wolności publicznej²¹⁸. Obecnie słowo „wolność” jest używane w różnych znaczeniach, odnoszących się do niezliczonych dziedzin życia, co często skutkuje niejasnymi i niespójnymi rozumieniami.

²¹¹ J. Květina, *Mýtus republiky...*, s. 205.

²¹² J. Květina, *Polish-Lithuanian Republican Mythology...*, s. 54.

²¹³ J. Květina, *Mýtus republiky...*, s. 112, 114, 123, 125.

²¹⁴ Ibidem, s. 291 (tłum. własne).

²¹⁵ A. Grześkowiak-Krwawicz, *Regina Libertas. Wolność w polskiej myśli politycznej XVIII wieku*, Gdańsk 2006, s. 18 i przywołane tam prace.

²¹⁶ W. Bernacki, *Trzy szesnastowieczne spojrzenia...*, s. 228 i n.

²¹⁷ Wola [w:] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska...*, t. IV, s. 630.

²¹⁸ A. Nowak, *Między nieładem a niewolą Krótka historia myśli politycznej*, Kraków 2020; idem, *Węzły polskiej pamięci 1*, https://www.youtube.com/watch?v=aen_Zx9H8Qk [dostęp: 24.09.2025].

4.2. Językowe ujęcia wolności

Podstawowym materiałem badawczym jest widymat dokumentu „wolności górniczej”, który został sporządzony w języku niemieckim²¹⁹. W cytowanych w punkcie pierwszym postanowieniach należy zatem zwrócić uwagę na występowanie następujących wyrażen: *freyheit*, *freiheit* (wolność); *frey berckwerig* (wolność górnicza, wolne górnictwo); *freien berckweg* (wolna kopalnia, wolne górnictwo); *freyen*, *frey*, *freierung* (uwolnienie w rozumieniu wskazania zwolnień z konkretnych obowiązków); *so geben wir [...] unser gnad und freiheit* (udzielamy naszej łaski i wolności); *freiheit und sicherheit* (wolność i bezpieczeństwo – zapewnione osobom, które przybywają i wykonują prace górnicze, ochronie miał podlegać też ich majątek i mienie); *unser freiheit zu halden und meniglich darbei schutzen und handhaben* (utrzymywać naszą wolność, chronić ją i przestrzegać).

Słowniki etymologiczne opisują w pierwszej kolejności przymiotnik *frei* (niezależny, bez barier²²⁰) jako pochodzący od staroniemieckich form *frī*, *vrī*, *vrij*, następnie *Freiheit* (niezależność²²¹) występujące w staroniemieckim także jako *friheit* lub *vriheit*, które rozumiano jako przywilej, okręg uprzywilejowany²²². Nie wdając się w rozważania etymologiczne na temat tego pojęcia²²³, w celu uwypuklenia różnic między dawnym rozumieniem i współczesnym warto zwrócić uwagę na współczesne definicje niemieckiego słowa *freiheit*: 1. stan bycia wolnym, walka o wolność osobistą lub narodową; nauka o wolności; 2. antonim stanu bycia wolnym jest niewola; pozbawienie zwierzęcia wolności lub nadanie, przywrócenie wolności zwierzęciu; przywrócenie wolności; 3. mieć/posiadać wolność; 4. prawo szczególne, prawo specjalne (przywilej); 5. podstawowe prawa demokratyczne, swobody demokratyczne; 6. wolność poetycka, prawo przyznane poecie do przedstawiania w utworze literackim zdarzeń w sposób rzeczywisty lub inaczej, niż miało to miejsce w rzeczywistości²²⁴ (lub także: pracujący na własny rachunek, nie ograniczony przez innych,

²¹⁹ Dialekt śląski był postrzegany jako jeden z wysuniętych na wschód dialektów łączących wpływy środkowoniemieckie, południowo-wschodnioniemieckie, polskie, morawskie i czeskie, ale niektóre dźwięki są inne, a słownictwo ma charakterystyczny styl, natomiast wyraz duchowy jest bardziej urokliwy niż turyński i inne dialekty środkowoniemieckie. Por. K. Weinhold, *Ueber deutsche Dialectforschung. Die Laut- und Wortbildung und die Formen der schlesischen Mundart. Mit Rücksicht auf verwantes in deutschen Dialecten*, Wien 1853, s. 15.

²²⁰ W. Pfeifer (red.), *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, München 2005, s. 372 (tłum. własne: *unabhängig unbeschränkt*).

²²¹ Ibidem, s. 372 (tłum. własne: *unabhängigkeit*).

²²² Ibidem (tłum. własne: *privileg, privilegierter Bezirk*).

²²³ Literaturę i badania nad etymologią „wolności” oraz nad słowem *freiheit* można odnaleźć w: P.S. Śmiejka, *Rozumienie „istoty” wolności w polskim systemie prawa – analiza teoretycznoprawna* (rozprawa doktorska), Uniwersytet Śląski, 2024, s. 35 i n.

²²⁴ D. Götz, G. Haensch, H. Wellman (red.), *Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*, Berlin–München–Wien–Zürich–New York 2015, s. 371 (tłum. własne).

przekraczanie bariery skromności²²⁵). Rozumienie wolności jako przywileju (prawa) przetrwało więc próbę czasu, a kontekstów, do których współcześnie może odnosić się to pojęcie, jest znacznie więcej.

Z powodu wspomnianej różnorodności językowej zasadne jest przyjrzenie się również temu stanowi w języku czeskim i polskim. W języku staroczeskim słowa *svoboda*, *volnost*, *nezávislost* były bliskoznaczne i używane w celu określenia czegoś, co jest dozwolone, rozluźnione, zwolnione od czegoś lub przywilej, także określenie człowieka wolnego, odważnego²²⁶. Współcześnie w badaniach czeskich zauważa się, że *svoboda* (wolność) jest pojęciem powiązanym z wieloma innymi, zwłaszcza obciążonymi politycznie, takimi jak niezależność, samostanowienie, samodzielność, równość, demokracja, ale także godność czy odpowiedzialność, ma też konotacje obywatelskie, narodowe, związane z prawami człowieka, życiem prywatnym. Dotyczy również ogólnych pytań egzystencjalnych o możliwość działania człowieka zgodnie z własną wolą, swobodne wpływanie na własne życie i jego kształtowanie²²⁷. Współczesne wyróżnia się dwa profile wolności: 1. *svoboda* – *volnost*, który może być rozumiany jako „swoboda ruchu, miejsca pobytu”, 2. *svoboda* – *suverenita*, pojmowany jako możliwości podejmowania decyzji dotyczących siebie i ponoszenia odpowiedzialności za swoje decyzje (w tym ujęciu ograniczenia, zasady i zobowiązania są dobrowolnie akceptowane i naturalnie przestrzegane)²²⁸.

Polscy językoznawcy w ramach syntetycznej definicji pojęcia wymieniają trzy najistotniejsze cechy wolności: „(1) stan pożądany, (2) w którym możemy sami (zgodnie z własną wolą) wybierać i decydować, co chcemy robić lub nie robić, (3) bez zewnętrznego przymusu (kiedy nie jesteśmy skrępowani nakazami ani zakazami)”²²⁹.

Interesujące jest to, że w europejskim myśleniu pojęcie wolności wiąże się z wieloma przeciwieństwami: wolność zewnętrzna kontra wolność wewnętrzna, wolność (wolna wola) kontra predestynacja, wolność indywidualna w odniesieniu do praw (wolności) innych lub praw ogółu (ja vs. inni), wolność vs. obowiązek, zobowiązanie, i wreszcie wolność „od czegoś” (zwalniająca) vs. wolność „do czegoś” (umożliwiająca)²³⁰.

²²⁵ H. Hirt (red.), *Deutsches Wörterbuch*, Berlin 1968, s. 578 (tłum. własne).

²²⁶ *Svoboda* [w:] V. Kristek, J. Bělič, A. Kamiš, K. Kučera, *Malý staročeský slovník*, Praha 1978 (tłum. własne), https://is.muni.cz/el/1421/podzim2012/PV1A12/um/Maly_starocesky_slovník.pdf [dostęp: 28.04.2025].

²²⁷ I. Vaňková, V. Vondrážková, *Svoboda v českém jazykovém obrazu světa* [w:] M. Abramowicz, J. Bartmiński (red.), *Leksykon aksjologiczny Słowian...*, s. 246 i n. (tłum. własne).

²²⁸ Ibidem, s. 291.

²²⁹ J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Wolność w polskiej lingwokulturze...*, s. 221.

²³⁰ I. Vaňková, V. Vondrážková, *Svoboda v českém jazykovém obrazu...*, s. 249 i n. (tłum. własne); por. M. Abramowicz, J. Bartmiński, *Wolność – sztandarowa idea kultury europejskiej* [w:] M. Abramowicz, J. Bartmiński (red.), *Leksykon aksjologiczny Słowian...*, s. 27.

Czeskie i polskie konteksty językowe łączy wspólna etymologia wywodząca się z języków prasłowiańskich i praindoeuropejskich²³¹, ale zbliżone są także refleksje myślicieli czeskich i polskich nad pojmowaniem wolności, a przez jej pryzmat także celów, które mógł dawniej realizować porządek prawny, czy zorganizowanie ładu polityczno-ustrojowego oraz gwarancje samorządności, zabezpieczenia dóbr wspólnych, jak i własności osobistej.

Wnioski

Po pierwsze, „wolność górnicza” ma charakter normujący zachowania określonych podmiotów w ramach oznaczonej dziedziny życia – górnictwa. Ustanowione w dokumencie polecenia, nakazy, zakazy i obowiązki wskazują, że intencją książąt (prawodawców) było, aby na terenach pozostających w ich władzy potwierdzić możliwość prowadzenia działalności górniczej, jednak nie w dowolny sposób, lecz według ogłoszonych praw i procedur, znanych zwyczajów i dobrych obyczajów. Postanowienia mają charakter ogólny, są kierowane do szerszej społeczności niż jeden konkretny ośrodek górniczy, natomiast forma, w której sporządzono badany dokument, była już znana w tamtym czasie – należy zatem zgodzić się z dotychczasowym stanowiskiem badaczy dotyczącym jej „typowego” charakteru.

Po drugie, obecnie próby zdefiniowania „wolności” obejmują dużo więcej znaczeń, które mogą wpisywać się w ramy tego pojęcia. W dawnych ujęciach językowych wolność była rozumiana m.in. jako niezależność i brak barier, dozwolenia, rozluźnienia lub zwolnienia z czegoś (przede wszystkim z opodatkowania), zwracano także uwagę na prawa majątkowe, ideę wolności, jej realizację i ochronę. Natomiast wspólne niemieckiemu, czeskiemu i polskiemu znaczeniu jest rozumienie wolności jako przywileju (prawa). Taki opis zdaje się dominować, mimo że w literaturze historycznej dla badanego dokumentu przyjęła się nazwa „wolność górnicza” (niem. *Bergfreiheit*), a nie np. porządek, przywilej, ordynacja, regulamin czy prawo górnicze (niem. *Bergordnung*, co byłoby zbieżne z tytułem widymatu zachowanym przez Wutkego). W dokumencie nie pojawia się definicja wolności, jednak podejmując się interpretacji postanowień, można wnioskować, że książęta przyznali swobody w różnych obszarach działalności górniczej. Można podjąć próbę przypisania przywilejów objętych „wolnością górniczą” w odniesieniu do współczesnych rozumień następująco:

– zapewnienie możliwości podjęcia pracy w górnictwie, udzielenie zgody na dokonywanie działań i czerpanie zysków w ramach określonego porządku za po-

²³¹ Ibidem, s. 251; J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Wolność w polskiej lingwokulturze*, s. 193.

zwoleniem oraz pod nadzorem wyznaczonych urzędników – ten kierunek dominuje w badanym dokumencie i mógłby być rozumiany jako wolność działalności gospodarczej. W takie rozumienie wpisują się również zwolnienia z podatków i czynszów, jednak nie mają one nieograniczonego charakteru – zostały sformułowane m.in. obowiązki i zasady odprowadzania opłat przez gwarków, sytuacja dłużników, możliwości oddłużenia. Postanowienia te wydają się istotne na tle innych obowiązujących praw tamtego czasu, biorąc pod uwagę np. regale górnicze, które zastrzegały „wyłącznie dla monarchy prawa gospodarcze, które pozwalały mu na rozwijanie działalności gospodarczej w określonych dziedzinach na zasadzie monopolu, co prowadziło do ograniczenia prawa własności prywatnej”²³²;

– ochrona osób podejmujących pracę górniczą mogłaby być pojmowana w ujęciu wolności osobistej (ten kontekst podkreślają takie wyrażenia, jak: „bezpieczeństwo”, „ochrona”, „nie krzywdzić”, „dopomagać”, „aby nikt nie był wykluczony”). Rozstrzyganie konfliktów nie powinno być dokonywane np. w ramach samosądów. Miało być w pierwszej kolejności rozpatrywane według zwyczajów właściwej kopalni, a gdyby to się okazało niewystarczające, należało zwrócić się do wyznaczonych sędziów, którzy mieli orzekać na podstawie praw górniczych oraz poczucia sprawiedliwości. Postanowienie to można by zatem współcześnie postrzegać również jako zabezpieczenie praw podstawowych, gwarantujących wolność jednostki m.in. w sferze prawa do sądu, rozpoznania sprawy, procesu;

– zabezpieczenie własności prywatnej, tj. rzeczy przyniesionych do kopalni oraz majątku kopalni mogłoby być rozumiane jako gwarancja prawa własności – zarówno dawniej²³³, jak i obecnie zwraca się uwagę na to, że własność jest istotną domeną wolności²³⁴;

– postanowienia zabezpieczające przyjezdnych oraz wskazania określające cele i miejsca, w których osoby związane z pracami górniczymi mogą się poruszać, można by postrzegać jako wolność przemieszczania się;

– dostęp do wykonywania prac górniczych, ale także ochrona urzędników, mistrzów górniczych, nadzorców czy sędziów oraz nakazy współdziałania różnych podmiotów – można by postrzegać w ramach wolności wyboru i wykonywania zawodu;

²³² S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, t. 1, Kraków 1997, s. 279 [za:] J. Pokoj, *Artykuł 58 Ordunku Górniego...*, s. 174 i n.

²³³ Na przykład w bulli *Sublimis Deus* papieża Pawła III z 1537 r. pojawiają się nakazy, by ludy nowo odkryte przez chrześcijan nie były pozbawiane swojej wolności, własności oraz by nie były więzione, nawet wtedy, gdy pozostają poza wiarą w Jezusa Chrystusa. Paweł III, *Sublimis Deus. On the Enslavement and Evangelization of Indians*, 1537, <https://www.papalencyclicals.net/paul03/p3subli.htm> [dostęp: 21.05.2025].

²³⁴ P.S. Śmieja, *Rozumienie „istoty” wolności...*, s. 117 i n., zob. przywołaną tam literaturę prawniczą i orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego.

– zabezpieczenie praw na przyszłość zostało z jednej strony ujęte jako możliwość prowadzenia prac górniczych i posiadania własnego majątku przez obecne i przyszłe pokolenia górników, z drugiej – odnosi się do wolności poruszania się książąt i ich potomków „we wszystkich wyżej wymienionych księstwach”. W pewnym stopniu to postanowienie mogłoby być ujmowane w ramach wolności dziedziczenia, jednak obecnie przewiduje ona szerszy wachlarz możliwości rozporządzania majątkiem, np. na podstawie testamentów.

„Wolność górnicza” nie normuje żadnych kwestii dotyczących wolności religijnej. Milczenie prawodawców²³⁵ w tym zakresie mogło także wskazywać na chęć (lub potrzebę) dopuszczenia do prac górniczych bez czynienia rozróżnień na tle wyznaniowym (kwestia ta była powodem wielu podziałów i konfliktów w ówczesnych społeczeństwach, a jej normowanie pozostawało w zakresie innych praw i zwyczajów²³⁶). Pojmowanie wolności – które wynika z postanowień badanego dokumentu – może wydawać się nieadekwatne w rozumieniu wolności politycznej, gdyż ogół unormowań dotyczył spraw o charakterze gospodarczym. Wpływał jednak na zakres uprawnień wyodrębniającej się grupy społecznej (górników) i przekładał się na możliwość realizacji przyznanych praw, a w ograniczonym stopniu na podejmowanie decyzji przez jednostkę. W literaturze zauważa się, że sytuacja chłopów pod względem ochrony i prawa własności uległa w tamtym czasie poprawie, jednak postanowienia „wolności górniczej” nie rozwiązywały w pełni problemów społecznych związanych np. z narastającym ubóstwem lub feudalnym związaniem.

Po trzecie, dokument „wolności górniczej” w swoich postanowieniach nie nadawał wolności idealnej, absolutnej, dowolnej lub nieograniczonej. Pojmowanie wolności jako autonomicznej kategorii lub wartości zakorzenionej w prawie natury też nie jest oczywiste – właściwe wydaje się rozumienie wolności jako wartości wynikającej z prawa lub wręcz możliwej do zaistnienia dzięki prawu (także współcześni teoretycy prawa zwracają uwagę, że wyznaczenie granicy między wolnością a prawem niejednokrotnie przysparza trudności i w praktyce się ona zaciera²³⁷). Obecne sposoby rozumienia wolności uwypuklają możliwość decydowania o sobie, brak przymusu, kontroli lub wyrwanie się z więzów prawa. Myśliciele XVI wieku w swoich rozważaniach zwracają uwagę na to, że wolność, jako związana jedynie

²³⁵ J. Topolski, *Metodologia historii*, s. 399 i n.

²³⁶ E. Maleczyńska, *Z problematyki genezy reformacji na Śląsku*, „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity”, C, „Řada historická” 1961, t. 10, nr C8, s. 134–141; W. Gromek, *Kilka uwag o śląskich Arianach* [w:] E. Maleczyńska (red.), *Z dziejów postępowej ideologii...*, s. 226–247; L. Kowalska, *Anabaptyści śląscy*, s. 166–170; D. Walerjański, *Z dziejów Żydów na Górnym Śląsku do 1812 roku*, „Orbis Interior. Pismo Muzealno-Humanistyczne” 2005, t. V.

²³⁷ M. Jabłoński, *Klasyfikacja wolności i praw jednostki w Konstytucji RP* [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP. Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki w RP*, t. 1, Warszawa 2010, s. 95.



Fragment portalu kamienicy położonej przy Rynku w Tarnowskich Górach kupionej przez Johanna Sedlaczka w 1805 r. od byłego starosty bytomskiego Erdmanna Gustava Henckel von Donnersmarcka. Obecnie siedziba Muzeum w Tarnowskich Górach oraz Winiarnia i Restauracja „Sedlaczek”. Widok na dekorację stiukową barokowego portalu. W części centralnej znajduje się umieszczony około 1954 r. ówczesny herb miasta z symboliką nawiązującą do godła z pieczęci górniczej z 1529 r. oraz data nadania „wolności górniczej” w 1526 r.

Fot. P.S. Śmieja. Por. M. Wojcik, *Dom Sedlaczka. Dzieje budynku i jego mieszkańców*, Tarnowskie Góry 2023.

uprawnieniami poszczególnych osób (takie postrzeganie wolności proponują dziś np. różne koncepcje liberalne), mogła być rozumiana raczej jako dowolność, swawola, samowola lub samowładność. Przywrócenie równowagi gospodarczej, które było celem postanowień zawartych w „wolności górniczej”, pozwala postrzegać zamysł książąt o przyznaniu przywilejów raczej w kategoriach wspólnego porządku lub samorządności (co wydaje się zbliżone do współczesnych koncepcji komunitarnych). W tym kontekście rozważania myślicieli czeskich i polskich są do siebie zbliżone. Ówcześni teoretycy dostrzegali m.in. potrzebę prowadzenia rozważań nad koncepcją ładu, brakiem dominacji jednego podmiotu oraz antytyrańskim podejściem do spraw społecznych. Podobny, humanistyczny, sposób postrzegania rzeczywistości zdaje się nie być obcy książętom.

Podsumowując, dokument „wolności górniczej” pozwala na odróżnienie dwóch kontekstów, w jakich pojmowana jest wolność. Po pierwsze, używanie słowa „wolność” (*freiheit*) w treści dokumentu wskazuje na określoną formę aktu prawnego

normującego konkretną dziedzinę życia. Szczegółowe postanowienia „wolności górniczej” można próbować porządkować za pomocą współczesnego aparatu pojęciowego w ramach różnych kategorii lub dziedzin związanych z pojęciem wolności. Po drugie, na podstawie XVI-wiecznych poglądów dotyczących stosunków społecznych można stwierdzić, które wartości i rozumienia wolności były pożądane, a które – uznawane za niewłaściwe. W tym kontekście rzeczywisty obraz wolności może więc wynikać z korelacji między kilkoma elementami: postulatami teoretycznymi, faktyczną sytuacją społeczeństwa oraz rolą, jaką odgrywały regulacje prawne – czy w rzeczywistości wpłynęły one na rozszerzenie, czy na zawężenie różnych zakresów wolności (zarówno z punktu widzenia określonej grupy, jak i poszczególnych osób).

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Abramowicz M., Bartmiński J., *Wolność – sztandarowa idea kultury europejskiej* [w:] M. Abramowicz, J. Bartmiński (red.), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, Lublin–Warszawa 2019, s. 15–56.
- Absmeier C., *Das schlesische Schulwesen im Jahrhundert der Reformation: Standische Bildungsreformen im Geiste Philipp Melanchthons*, Stuttgart 2011.
- Adler R., *Początki nadzoru górniczego*, „Nowy Górnik” 2013, nr 2, s. 4.
- Agricola G., *De re metalica libri XII*, Jelenia Góra 2024.
- Bandtkie J.V., *Jus Polonicum. Codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis*, Varsaviae MDCCCXXXI.
- Bardach J. (red.), *Historia państwa i prawa Polski*, t. II: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, Warszawa 1971.
- Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S., *Wolność w polskiej lingwokulturze* [w:] M. Abramowicz, J. Bartmiński (red.), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, Lublin–Warszawa 2019, s. 181–244.
- Bartoszek B., *Chłopstwo* [w:] *Encyklopedia Województwa Śląskiego*, t. 1, Katowice 2014.
- Bernacki W., *Trzy szesnastowieczne spojrzenia na wolność w perspektywie katolickiej*, „Horyzonty Polityki” 2022, t. 13, nr 45, s. 219–229.
- Bernacki W., *Wolność w polskiej myśli politycznej XVI wieku* [w:] J. M. Majchrowski, B. Stoczewska (red.), *Wartości polityczne*, Kraków 2010, s. 37–48.
- Burzec A., *Rola Piastów legnicko-brzeskich w rozwoju kultury na Śląsku* [w:] E. Małczyńska (red.), *Z dziejów postępowej ideologii na Śląsku w. XIV–XVI*, Warszawa 1956, s. 188–226.
- Cembrzyński P., *Miasta górnicze Europy Środkowowschodniej w XIII–XVII wieku* (rozprawa doktorska), Uniwersytet Jagielloński, 2015.
- Czerwonka J., *Zainteresowania Jagiellonów w Czechach*, „Officina Historiae” 2021, nr 4, s. 9–14.
- Dunaev A.E., *Concept freiheit in German language chronicles of the XV–XVI centuries (on the material of town chronicles of Bern and Worms)*, „Vestnik of Samara University. History, pedagogics, philology” 2021, t. 27, nr 4, s. 152–159.

- Gierowski J., *Śląsk w dobie rządów szlacheckich w Polsce* [w:] E. Maleczyńska, K. Maleczyński (red.), *Dzieje Śląska*, Warszawa 1955, s. 122–146.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. II–IV, Warszawa 1990.
- Gmiterek H., *Wokół związków kulturalnych polsko-czeskich w XVI wieku (1526–1620)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F: Historia, 1988/1989, t. 43/44, s. 41–73.
- Götz D., Haensch G., Wellman H. (red.), *Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*, Berlin–München–Wien–Zürich–New York 2015.
- Gromek W., *Kilka uwag o śląskich Arianach* [w:] E. Maleczyńska (red.), *Z dziejów postępowej ideologii na Śląsku w. XIV–XVI*, Warszawa 1956, s. 226–247.
- Grześkowiak-Krwawicz A., *Regina Libertas. Wolność w polskiej myśli politycznej XVIII wieku*. Gdańsk 2006.
- Heck R., *Śląsk w czasach wielkich ruchów ludowych w Czechach i Niemczech* [w:] E. Maleczyńska, K. Maleczyński (red.), *Dzieje Śląska*, Warszawa 1955, s. 91–121.
- Hirt H. (red.), *Deutsches Wörterbuch*, Berlin 1968.
- Jabłoński M., *Klasyfikacja wolności i praw jednostki w Konstytucji RP* [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP. Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki w RP*, Warszawa 2010, s. 78–106.
- Jedynak J., *Ordynacja górnicza („Ordunek górny”) jako podstawa rozwoju Tarnowskich Gór, „Montes Tarnovicensis” 2008*, nr 31/32, s. 12–13.
- Jedynak Z., *Początki miasta górniczego Tarnowskie Góry w świetle dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Katowicach, „Szkieci Archiwalno-Historyczne” 2007*, nr 3, s. 23–31.
- Kaczmarek R., *Śląsk* [w:] *Encyklopedia Województwa Śląskiego*, t. 1, Katowice 2014, s. 1073–1083.
- Kawka W., *Materiały z grodzisk stożkowatych w Tarnowicach Starych i Woźnikach w zbiorach Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia” 2015*, t. 20, s. 87–122.
- Keckowa A., Wolff A., *Opis żup krakowskich z roku 1518*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1961, r. 9, nr 3, s. 491–671.
- Koselleck R., *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt am Main 2006.
- Kowalska L., *Anabaptyści śląscy* [w:] E. Maleczyńska (red.), *Z dziejów postępowej ideologii na Śląsku w. XIV–XVI*, Warszawa 1956, s. 151–187.
- Krzyżanowski J., *Wolność górnicza w Polsce (do końca XIV w.)*, Kraków 1935.
- Květina J., „A co třetí pojetí svobody, pane kolego?” *Politologický „útěk” k jazykové realitě historické vědy* [w:] J. Bíba, M. Štefek (red.), *Cestou politické teorie: K 70. narozeninám Milana Znoje*, Praha 2023, s. 57–69.
- Květina J., *Mýtus republiky. Identita a politický diskurz raně novověké polské šlecht*, Hradec Králové 2019.
- Květina J., *Od wolności sumienia do wolności republiki: czeskie i polskie myślenie o wolności we wczesnej nowożytności* [w:] J. Kłoczkowski (red.), *Wolność. Polskie i czeskie dylematy*, Kraków 2017, s. 15–50.

- Květina J., *Polish-Lithuanian Republican Mythology: opening the research field for a new study of Czech political thought*, „Historia Slavorum Occidentis” 2025, t. 15, nr 2, s. 46–70.
- Lompa J., *Krótką historia górnictwa w okolicy Bytomia*, Gogolin 2013.
- Łabęcki H., *Górnictwo w Polsce. Opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym*, t. II, Warszawa 1841.
- Macůrek J., *Dziejowe dążenia Czech do zespolenia z Polską*, „Przegląd Zachodni” 1947, t. I, s. 104–120.
- Majorczyk R., *Historia górnictwa kruszcowego w rejonie Bytomia*, Bytom 1985.
- Maleczyńska E., *Górnictwo i hutnictwo* [w:] K. Maleczyński (red.), *Historia Śląska*, t. I: *Do roku 1763*, cz. II: *Od połowy XIV do trzeciej ćwierci XVI w.*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1961, s. 113–120.
- Maleczyńska E., *Niektóre zagadnienia z dziejów Śląska na przełomie XV i XVI w.* [w:] E. Maleczyńska (red.), *Szkice z dziejów Śląska*, t. I, Warszawa 1955, s. 246–261.
- Maleczyńska E., *Z problematyki genezy reformacji na Śląsku*, „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity”, C, „Řada historická”, 1961, t. 10, nr C8, s. 134–141.
- Maleczyński K., *Z dziejów górnictwa w epoce feudalnej* [w:] E. Maleczyńska (red.), *Szkice z dziejów Śląska*, t. I, Warszawa 1955, s. 201–245.
- Malicki J., *O kilku cechach pisowni szesnastowiecznych dokumentów czeskich z księstw opolskiego i raciborskiego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2021, No 4031, Slavica Wratislaviensis CLXXIV, s. 93–109.
- Małowist M., *Górnictwo w średniowiecznej Europie Środkowej i Wschodniej jako element struktur społeczno-gospodarczych w XII–XV w.*, „Przegląd Historyczny” 1972, t. 63, nr 4, s. 589–604.
- Mańka J. (red.), *Gwarkowie. Ordunek Górny – edycja krytyczna. Działalność górniczych Izb Tradycji*, Katowice 2011.
- Matusik L., *Z dziejów rozwoju nauk ścisłych na Śląsku* [w:] E. Maleczyńska (red.), *Z dziejów postępowej ideologii na Śląsku w. XIV–XVI*, Warszawa 1956, s. 248–299.
- Molenda D., *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI wieku*, Warszawa 1963.
- Molenda D., *O stosowaniu metod kompleksowych w badaniach zabytków górnictwa*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1982, t. 27, nr 1, s. 107–124.
- Nowak A., *Między nieładem a niewolą. Krótka historia myśli politycznej*, Kraków 2020.
- Nowak J., *Kronika miasta i powiatu Tarnowskie Góry. Najstarsze dzieje Śląska i ziemi Bytomsko-Tarnogórskiej. Dzieje pierwszego górnictwa w Polsce*, Tarnowskie Góry 1927.
- Oniszczyk J., *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa 2012.
- Orzechowski K., *Historia ustroju Śląska 1202–1740*, Wrocław 2005.
- Orzechowski K., *Uwagi o periodyzacji historii ustroju i prawa na Śląsku w epoce feudalnej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1968, t. 20, z. 1, s. 53–69.
- Pánek J., *The Political Thought in Bohemia and Moravia of the 16th and 17th Centuries*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1995, t. 39, s. 133–139.
- Pfeifer W. (red.), *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, München 2005.
- Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku*, t. 1, Katowice 1933.
- Piernikarczyk J., *Pierwsza polska ustawa górnicza czyli „Ordunek Górny”. Historyczny dokument Górnego Śląska z roku 1528*, Tarnowskie Góry 1928.

- Piernikarczyk J., *Tarnowskie Góry – kolebka przemysłu śląskiego*, Katowice 1926.
- Piestrak F., *Niemiecko-polski słownik górniczy*, Wieliczka 1913.
- Pietrzyk-Reeves D., *Ład Rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków 2012.
- Pietrzyk-Reeves D., *Szesnastowieczna republikańska filozofia wolności*, „Roczniki Filozoficzne” 2023, t. 71, nr 1, s. 65–89.
- Pokoj J., *Artykuł 58 Ordunku Górnego, czyli rzecz o początkach ubezpieczeń na Śląsku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2018, t. LXX, z. 2, s. 173–194.
- Rauszer M., *Chłop-niewolnik? Pańszczyzna w perspektywie antropologii historii*, „Lud” 2017, t. 101.
- Skibiński F., *Regale górnicze we wczesnym średniowieczu na Zachodzie i w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 1929, t. 28, nr 2, s. 200–218.
- Skinner Q., *Liberty as Independence: The Making and Unmaking of a Political Ideal*, Cambridge 2025.
- Steinbeck A., *Entwurf einer Geschichte der Schlesienschen Bergwerks-Verfassung vor dem Jahre 1740*, Berlin 1827.
- Stößel J.Ch., *Bergmännisches Wörterbuch*, Chemnitz 1778.
- Sucheni-Grabowska A., *Wolność i prawo w staropolskiej koncepcji państwa*, Warszawa 2009.
- Szczech B., *Rejestr wolnych chłopów (urbarz) ziemi bytomskiej*, Zabrze 1996.
- Szlachcic-Dudzić D., *Założenie miasta i jego rozwój przestrzenny* [w:] J. Drabina (red.), *Historia Tarnowskich Gór*, Tarnowskie Góry 2000, s. 51–70.
- Śmieja P.S., *Rozumienie „istoty” wolności w polskim systemie prawa – analiza teoretycznoprawna* (rozprawa doktorska), Uniwersytet Śląski, 2024.
- Topolski J., *Metodologia historii*, Warszawa 1973.
- Vaňková I., Vondrážková V., *Svoboda v českém jazykovém obrazu světa* [w:] M. Abramowicz, J. Bartmiński (red.), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, Lublin–Warszawa 2019, s. 245–304.
- Volumina Legum. Przedruk zbioru prawa staraniem XX. Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782*, nakład i druk J. Ohryzka, Petersburg 1859, 1.1.
- Wagner T., *Corpus Iuris Metallici Recentissimi et Antiquioris*, Leipzig 1791.
- Walerjański D., *Z dziejów Żydów na Górnym Śląsku do 1812 roku*, „Orbis Interior. Pismo Muzealno-Humanistyczne” 2005, t. V, s. 25–42.
- Weinhold K., *Ueber deutsche Dialectforschung. Die Laut- und Wortbildung und die Formen der schlesischen Mundart. Mit Rücksicht auf verwantes in deutschen Dialecten.*, Wien 1853.
- Wojcik M., *Dom Sedlaczka. Dzieje budynku i jego mieszkańców*, Tarnowskie Góry 2023.
- Wojcik M., *Tarnogórski Rynek. Dzieje domów i mieszkańców od XVII wieku do początków XX wieku*, Tarnowskie Góry 2017.
- Wójcik Z., *Historia powszechna XVI–XVII wieku*. Warszawa 1968.
- Wutke K., *Studien über die Entwicklung des Bergregals in Schlesien*, Berlin 1897.
- Wutke K. (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XX, Wrocław 1900.
- Wutke K. (red.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XXI, Wrocław 1901.
- Zalega D., *Bez pana i plebana. 111 gawęd z ludowej historii Śląska*, Warszawa 2021.

Źródła internetowe

- Drabina J., *Z Dziejów Tarnowskich Gór, Okręg Tarnogórski w Średniowieczu* /2, <https://www.miasteczkoslaskie.com.pl/index.php?mods=pokazart&ida=305>.
- Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kopalina;3925524.html>.
- Hajduk L., *Dzieje Górnictwa i Hutnictwa na G. Śląsku do 1806 r.* /9, <https://www.miasteczkoslaskie.com.pl/index.php?mods=pokazart&ida=341>.
- Historie hornictví v Horním Benešově (1)*, <https://www.zdarbuh.cz/reviry/rd-jesenik/historie-hornictvi-v-hornim-benesove-1/>
- <https://unesco.tarnowskiegory.pl/historia/>
- <https://www.tg.net.pl/historia/ordunek-gorny/>
- Konferencja Czeskie i polskie rozumienie wolności – dziedzictwo*, wypowiedź J. Květiny, <https://www.youtube.com/watch?v=fad1F3xarXo>.
- Kristek V., Bělič J., Kamiš A., Kučera K., *Malý staročeský slovník*, Praha 1978, https://is.muni.cz/el/1421/podzim2012/PV1A12/um/Maly_starocesky_slovník.pdf.
- Kuzio-Podrucki A., *Floren tarnogórski*, <https://www.katalogmonet.pl/Katalog/Pieni-%C4%85dz-zast%C4%99pczy/III-RP-%C5%BBetony/Dukaty-lokalne-Mennica-Polska-SA/5853-100-floren%C3%B3w-tarnog%C3%B3rskich-dp2>.
- Nowak A., *Węzły polskiej pamięci 1*, https://www.youtube.com/watch?v=aen_Zx9H8Qk.
- Paweł III, *Sublimis Deus. On the Enslavement and Evangelization of Indians*, 1537, <https://www.papalencyclicals.net/paul03/p3subli.htm>.
- Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/ordynacja;2495976>.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, Instytut Badań Literackich PAN, <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/60119/>
- Stankiewicz B., Sasiadek Z., *Raport. Górnicze dziedzictwo. Rozpoznanie dziedzictwa materialnego obiektów nieruchomych związanych z przemysłem wydobywczym, górniczym i kopalnianym węgla kamiennego i innych paliw kopalnych (węgiel, gaz ziemny i paliwa ropopochodne) w obszarze Polski*, Zabrze 2023, https://ksiegarnia.nid.pl/wp-content/uploads/2024/07/Gornicze_dziedzictwo-Raport.pdf.
- Stößel J.Ch., *Bergmännisches Wörterbuch*, Chemnitz 1778, <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10704923?page=,1>.
- Tajemnice Śląska*, II seria, odc. 12: *Perła Habsburgów*, <https://www.youtube.com/watch?v=f-Keu1xYCsi4>.

UNDERSTANDING FREEDOM BASED ON AN ANALYSIS OF THE “MINING FREEDOM” OF 1526

Abstract

The aim of this article is to present the understanding of freedom in the 16th century in the context of the “Mining Ordinance for the Upper Silesian Lands of Princes Jan of Opole and Jerzy of Karniów” issued in Silesia in 1526. The research aims to determine whether the name of the document commonly found in literature, i.e., “mining freedom” (German: *Bergfreiheit*, Czech: *Důlní řád*), allows its provisions to be reasonably viewed through the

prism of freedom and how this freedom could have been understood at the time. The article discusses the formal aspects of “mining freedom” and the most important provisions of this document. In addition, attention is drawn to theoretical concepts relevant to the Central European understanding of freedom in the 16th century, and possible ways of understanding the freedoms resulting from the content of the “mining freedom” document are established.

Keywords: Silesian mining law, mining freedom, theoretical concepts of freedom, Mining Ordinance, Bergfreiheit, Důlní řád